स्पंद विवृति नं. १५४८

नं. ५६०

स्पंदविवृति

नं. १६०८

3

6005

~~Missing~~

F — 109

1

Complete

Sharma

सं. १६७६ वर्षे
स्कन्द विवृति
१०८ पत्राणि
सम्पूर्ण
सं. १६ पू०
कर्ता: श्री राम
रामानन्द

श्री रणवीर पुस्तकालय
सं. ५५
नं. १६०८
मंदिर श्री रघुनाथ जी

सं
विव
१

ॐ श्रीगुरवे सरस्वतीनूपायै नमः ॐ
गणेशाय नमः ॐ देशादिक्काला
द्यैरकलितविदालोकवपुषः सदा
नाद्दकस्यात्मानुभविदनयाविस्फुर
त्तियः निजोर्थमःशंभोरनुपमचम
त्कारसरसः परंपाकेनत्वंजयतिजग
गतिस्पंद इतिनतन् तद्वैरदर्शितदि
शः स्वयमाविशंतः केचिन्निसर्गग
ह्नेविषमभ्रमेननमैनैवयन्तनरमो
ह्नत्वमनायानाकारंयन्निगमना
नायमहाभ्रमोयं नानावादानिलो
चाननवसरहूनामोमसंचराचोरा
ह्रानानापानवद्धिः प्रमाणविदाल
नोद्दामशाह्वभ्रंवेयान् शास्त्राब्धिःतो
भ्यनैर्येविवराणरभसाडद्यदावनेभीम
भ्रांतिभ्रश्यागमार्ग्यंस्तवविधुरमतिला

रितोर्थीजनस्तैः कश्चिज्जिनरुवि
विदन्नपिपरस्तत्वविपर्ययस्यतिदेश
ध्वांतविरुद्धबुद्धिरितरोजात्यैववा
मोजडः इत्थंदुर्लभएवसर्वहृदय
ग्राहीगिरांसंग्रहः किंतेनवेद्यविवे
किनःकतिपयेसमत्रपात्रंसन्ता
केनापिग्रथितोग्रसारणीपियाके
श्चिदिहस्तत्त्वीहृतामेकाहृतस्यथा
गमंविरचितोस्यदार्थ्यंस्तत्रावली
ईशानरुद्रशक्तिवज्रशिखवषावि
हेशुविहन्मनोमाणाकेशुनिवे।
शयाम्यहमिमांकंतेहृतनाथोद्दा।
यी ॐश्रीगुरुवरचरणारविंदयुग
लेभ्योनमः ॐयस्योन्मेषनिमेषाभ्यां
जगतःप्रलयोदयौ तंशक्तिचक्र

सं
विव
२

2

विश्वप्रभवे शंकरेस्तुमः १ अनेन
स्वस्वभावस्यैव शिवात्मकस्य संक-
ल्पमात्रेण जगदुत्पत्तिसंहारयोः का-
रणत्वं विज्ञानदेहात्मकस्य शक्ति-
चक्रैश्वर्यस्योत्पत्तिहेतुत्वेन नमस्का-
रद्वारेण प्रतिपाद्यते तेशंकरेभ्य
सत्कर्तारस्तुमः प्रशंसात्मकः तेके
यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां शक्तिप्रसर-
णलयाभ्यां जगतो विश्वस्य प्रल-
योदयौ विनाशप्रादुर्भावौ स्त्रत्रय-
थासंख्येन विवक्षिते तस्मिन्नित्यवद्या-
मः तेकोद्दंशशक्तिचक्रविभवप्रभ-
वे शक्तीनां वक्ष्यमाणस्वरूपाणां
चक्रं समूहः सम्पद्विभवः ऐश्वर्यं येन
स प्रभवः कारणमिति पदसंबन्धयो-

जनातावस्थाबोधा वस्तुसंगतिस्तु।
कथमितिविचार्यं शंकरस्तावन्नि
त्यमव्यभिचरादेकस्वभावएकएव
पदार्थः परमार्थसन्निति प्रकरण
स्यास्यतात्पर्यं तथानिर्वाहात् तस्य
परस्परविरुद्धावनित्योनिमेषोन्मेषा
त्मकोऽवस्थाविशेषोसंवेद्यत्वेन
कथंप्रतिपादितोकन्तेप्रश्नयाह।
नैवैवंप्रतिपाद्यतेशंकरउन्मिषते
निमिषतीति एवंचानित्यावस्था
योगित्वनित्येभगवमत्तुपपन्नं न
न्कथमुक्तंयस्योन्मेषनिमेषावि।
ति प्रश्नोच्यते उन्मेषनिमेषशब्दा।
भ्यांतदुपचरितन्ताभ्यां इच्छामा
त्रमेकंशंकरशब्दादिप्रतिपाद्यते

सं
विव
१

सचतस्यनित्योधर्मः स्वभावभूतत्वास्यो
मेषनिमेषशब्दवाच्यत्वेहित्वेनोपचा
रात् यतोजगत्तएवपरमेश्वरमाया
शक्त्युद्भावितकार्यरूपत्वादनित्यस्य
प्रलयोदयसम्भवेसतिनिमेषोन्मेषो
वस्तुतः संभवतः नोचेश्वरेच्छामात्र
निमित्तकाविसृष्ट्यात्मकोन्मेषहे
तुत्वादीश्वरेच्छैवोन्मेषशब्देनप्रल
यात्मकनिमेषहेतुत्वान्निमेषशब्दे
नचोपचर्यते यथायुः कारणत्वादा
युः शब्देनघृतं साचाहूतिरितिमाशंक
रस्यशक्तिस्तदवगमएववान्मेषपर्य
प्रत्यभिज्ञालक्षणहेतुः साचदिदृ
क्षयेवसर्वार्थानिमत्रवक्ष्यमाण
न्यायेनसंसारिकपुरुषप्रसिद्धेच्छा

साटम्बरांनर्मवर्गमीणायन्तेयेच्छा
ग्राहेनव्यपदिश्यन्तेयथाहिश्रुतिः।
सस्वेच्छावस्थायामीक्षमाणः प
दार्थः षड्गुणव्यतिरेकेणैवावतिष्ठ
ते तथाभगवतः शक्त्यावर्धनावभा
सविशेषचित्तेजगन्मनागम्यन्तुप
जातविशेषात्स्वरूपाद्व्यतिरेके।
णैवावतिष्ठन्तेसेयंपरमार्थसतीशि
वदृशायैवंतद्धितुद्धिः स्वरूपेण स
दासृष्टिविनोदायसमास्थितेति सः।
[वासिनेसदात्रिभुवनाहारन्माय
स्वामिनेनमइतितेष्वेश्वरश्रमभि।
स्वायंयाचैषाप्रतिभान्तनम्रदार्थ
क्रमभूषिता अक्रमानन्तचिद्रूपः
प्रमातासमहेश्वरइति इत्येमक

से
विव
५

नचनिर्मातृत्वमभिनवदेकस्वभावस्यभ।
गवतः शक्तिरपितस्यैवप्रतिपादि
ता तयोरभेदाभ्युपगमात्कथंख्या
ख्यानेशक्तीनांचक्रमिति स्वस्वरूपः
नन्विदमेवतन्निरूपणायमैश्वर्य।
मीश्वरस्येहविवक्षितं यत्सर्वज्ञत्व
मितिस्वरूपपरामर्शमात्रात्मभिवा
रेऽपिनिरवधिविजृंभमाणविवि
ध्यावभासवैचित्र्येलोकालोका:
मिदस्खलितावृत्तिः इत्यस्खलितात्म
मानमपेतमरमार्थिनः परामृश
मानंतत्स्वभावमात्मनागपिनभिद्य
ते यथोक्तं परमेश्वरतात्मसमप
वीतनवसर्वैणघटीणितत्वसूत्राः
श्चपरापितत्थैवतैयथेदंजगदाभा
तियथातथानभाति अस्मत्रापि

लिखिते जगत्त्रितयविचित्रमद्भुतं श्रै
भापरिस्फुरितशासितेनमः स्वसि
नैकसत्त्वनिजशक्तिवर्तिकारचि
तावभासनशोभिमेभवे पतस्मै
वैविध्यसंकारमैश्वर्यंरदत्त्वग्राहग्रा
हलसमस्तमायांतमस्त्वप्रकाशि
नपरमार्थानोत्स्वसंवेद्यमेवस्वप्रत्र
ह्वानां प्रबुद्धानामीश्वरशक्तिपात
प्रबोधितानांतत्सम्प्रगुपन्नतत्त्वप
देशद्विहेलाभ्यासतो प्रमासमस्ता
त्रभवं प्रबुद्धाधुनरत्नपदेश्या
पवेयेनदेवेहृधुरत्नात्यतिपादं
यिधुपाणं नदेवविध्येस्मितेशाक
रस्यपारमेश्वर्यैयास्मा: परमाद्भु
तमायाशक्तिवशाश्चिदविभेदेन

द्विविधाश्चशब्दान्तरभेदादपर्यन्ताभा
वव्यक्तयः सा परमेश्वरस्य स्वरूपाद
भिन्नाशक्तिरेकैव नानाविकी इदमि
तिपरामर्शभेदमात्रजन्मनानन्तनाना
नामरूपविभक्तभावभेदेनावभासमा
मानासतीवक्त्रेनव्यपदिष्टाशक्ती
नोचक्रमितिशक्तिशब्देनचभावव्य
क्तीनांव्यपदेशेपरमेश्वराच्छक्तिम
तोभेदाभावप्रतिपादनमेवप्रयोः
जनं एतापदेवपैश्वर्यमीश्वरस्यनाभि
रेवतस्यैवविभवनशीलत्वात् यथो
क्तंपरमेश्वरे शक्तिरूपाशक्तिमा
श्चैवपदार्थद्वयमुच्यते शक्तयो
स्यजगत्सर्वंशक्तिमांस्तुमहेश्वरः
इति एवंचस्वशक्तिविभवस्यासौत्र

भवऽमतिकारणं ननुस्वस्वरूपव्य
क्तिविमर्शस्यकृतश्चिल्लक्षात्मनः न
ष्वयुक्तेत्यादिनाअयमहलोकस्वो
द्धेनशंकरस्यजगत्कारणेनशक्ति
यादिनेपिशक्तिचक्रात्मकेस्वस्व
र्येभूतजगत्प्रभवेनलक्षणेविशेष
प्रत्यायनपरमिदंतमिमादिनाश्लो
कपरार्धेनविशेषणंनपुनरुक्तं
एतदेवहिनिह्नुतात्माव्याख्याने विज्ञा
नदेहात्मकस्यशक्तिचक्रैश्वर्यस्या
स्तिद्देतुनमिमादिना विज्ञानदे
होविष्णुह्सेविन्मात्रमूर्तिनिर्मिहेश्वरः
मश्यात्मास्वभावोयस्यशक्तिचक्रा
त्मनपेश्वरस्येतिहितस्यार्थेभिम
नः किंचयस्यैवंविधधर्माद्यभिवा

से
व
७

रः स परमेश्वरो व्याख्यास्यमानार्थेन शं
करणहेतुत्वेन हृप्रतिपादितः स चात्मे
व नाम इति यत्र स्वेष्टोपलक्षितेन वा
कोऽपि निर्वचः स्तवयति यतः स्वे
केनोचाशक्यपंवितप्रकरणार्थेव
र्यालोचनया तस्यैव शाक्तविशेष·
णाव्यभिचारेः पर्यवस्यति यतदेव
इति कृतनाटदर्शिते ग्रन्थेन न स्वस्वभा।
वस्यैव शिवात्मकस्येति व्याचक्षाणे
न स्वस्य आत्मनः स्वस्वात्मीयो भावः
स्वरूपं स्वस्वभाव इति हि तत्त्वविग्रहे
भिप्रेतः न तदस्यादिश्लोकस्यायता
मर्थार्थः प्रकरणनिर्वाहवस्त्वप्र·
तिज्ञाविषयरूपः यः परमेश्वर इच्छा
मात्रेण जगतः प्रलयोदयौ विदधा

तिलब्धस्थितिकमपि जगतस्तुक्ति।
विभूतिरैकैव मायावशात्तु नानात्वे
नावभासत इति इमेवार्थं हृदयमत्रग्र
कारेण विस्तार्यते उपल उपपस्तु
पलब्धिप्रदर्शनक्रमेण तथा चश्र।
यमत एव मायावशात्स्वरूपप्रत्यवम
र्शस्योल्लासाद्देहाद्देहादेर्व्यतिरे
केण प्रतिभासमानस्यैवात्मनोऽस्म
तिरेकः प्रदर्श्यते ततो वैयस्यजग
तो वेदकात्तस्मादुपलब्धतात्त्विक।
स्वभावात्स्वशक्तिभावेनाहमिति विक
त्वमिमस्मिन्नेवार्थं हृदये उपपत्तुप
वेधीति च तन्निश्छेदः संदेहसिद्धान्तो
नेन श्लोकेनास्त्वितिः सिद्धान्तवा।
चास्यासिद्धस्यैव तत्साध्यस्य ईश्वर।

सं व ८ 4

तत्र संतोभिनिष्ठितनिश्चय इति कृत्वाय
द्विधान्यनासिद्धांतोदितस्य ज्ञानक्रि
याद्येगवर्थात्मकस्य चतत्वद्वयस्येत
द्वित्वान्नसंस्कारकत्वात्माफलकार
णमिमस्यैव सिद्धांतता किंच शार
ब्धप्रकरणाविघ्नपरिसमाप्तिप्रयो
जनेनाप्यनेन श्लोकेन संवंधादयोपि
सूच्यंत इत्यादिशंति गुरवः तत्र स
वैशंकरंलमइमानपववाकाल
भ्यते यत उपापलत्वंणिश्रयः शा
स्त्रद्वयं शुव्यवयोपलत्वंणवात्मै
क्यंयस्याभिज्ञाद्वयं तदुभयमपि
चमिमनेनपदेनोक्तं तस्यकर्तीपे
करस्यमन्वर्थंथंसज्ञापरमेश्वरस्य
भगवतस्सात्मज्ञानात्मकश्रेयसःसा

त्वात्कर्ता परमेश्वर एव तत्संप्रदा
यमिमं निबध्नद्भिः कर्तृव्यपदेशा
धिगतः एवमीश्वरशास्त्रयोः कर्तृ
कार्यलक्षणः संबन्धः सूचितः
अभिधेयमिह शंकरस्वरूपमिति
स्वशब्दनिपदात्प्रतीयते उपादेय
वस्तुस्वरूपप्रतिपादनमेव वस्तुम
र्थः इति हि निश्चिते विपश्चिद्भिः
अतः शास्त्राभिधेययोः प्रतिपा
द्यप्रतिपादकभावलक्षणः संबं
धः प्रयोजनं चात्मैश्वर्यप्रत्यभिज्ञा
त्मकं शंकरपदादेवावसीयते
परस्यापि हि श्रेयसः कर्तृत्वेनेश्व
र एव ख्यापितः इत्यभिधेयप्रयोज
नयोस्तूपायोपेयभावलक्षणः सं

सं व २

क्षेप इति व्याख्याताः संवेधादयस्त्व
यः । अभिधानमस्य शास्त्रस्य संद इ
ति यतः संदत्तविविक्तरूपे इन्या ।
दाविहैव व्यवहारः संदशाहूस्थाय
स्वस्वभावपरामर्शमात्रस्यानिमस ।
स्य मनाहूतिरोचनकारणभूतस्य ।
तावन्मात्रसंरंभात्मनः शास्त्रपराभि
धानस्य दानमेश्वरस्य धर्मस्य किंवि
ष्वलनात्मसंद इमर्थो धिगमात्वाव
कत्वेन व्यपदिष्टः तत्संनिपादनहे
तत्वाख्यात्त्वमपीदं संदशाहेनाभि
धीयते विषयस्यास्य विश्वरूप्य ।
ड्भक्तिशक्तेषपिस्तुनिनपरमेश्वर
परमशक्तिपातशीन्मीलमानस्वभावा
लोकनिरस्तनसकलसंदेहार्थक

रत्वात्प्रबुद्धः सम्यगुपनीतदीक्षादि
संस्कारो गुरुवचनचोदनामात्राव
पोधस्वात्मैश्वर्योपलब्धिस्वाहष्पैस
वेद्दोमदेष्पनेनस्वरस्वात्मपरिगृहीत
नादिस्वाभिधानविषयावष्वगंत
व्याख्यानश्चायमादिश्लोकः समस्त
प्रकरणार्थोपक्षेपगर्भः ननु सुर
नरतिर्यगादिभेदेनस्वविभक्ततन
करणभुवनभोगादेरपरिसंख्येया
वांतरभेदभिन्नस्य प्राणभृन्मयेचस
स्वावेङः खिद्वन्नस्याजरामरणादि
दुःखानुविद्धस्य जन्ममायावच्छिन्ना।
भिमानभाजः सततं संसरतः परा
स्वारूरभिन्नोयः स्वभावः सकथ्यस
मनंतरप्रतिपादिताद्वैतस्वर्यश्च

सं
व
१०
10

क्षोभेदेनचनित्राणातोयेनैवंव्याख्या।
नेयसैवंवशनिणादिनत्रिशेषणाख्या।
भिचारः सर्वशक्तेरामसैवात्मेभ्यतश्चा
हृ यत्रास्थितमिदंविश्वंकार्यंयस्मा
च्चनिर्शितं तस्मात्वाहनत्रयस्मात्रति
रोधोस्तिकुत्रचित् कथंपुनः सर्व
भावैस्वैवंसमारिणः शिवत्वेनति
देशःस्वव्याप्तेनतत् यत्रास्थितमिदं
जगत् यस्मात्सोमन्त्रतस्यसमार्थ
वस्थायामप्यनाच्छादितस्वभावा
त्रात्रकाचिन्निरोधतोः शिवत्वमु
च्यते २ तस्मात्सर्वत्रप्रमाणस्वत
तस्सनकाचिनकस्मिंश्चिद्देशेका
लेस्याकाराचस्थाविशेषवानिरो
धोवच्छेद इदंतेयतस्तद्व्यपदेशाहे।

तिर्वस्तुधर्मोस्ति विद्यते कुतोहन्त
तोनाहन्तत्वरूपत्वात् आत्माद्यभिना
नत्वेपिएमलेनानाहन्तमनाश्वा।
द्विनत्वंपयस्तनत्थानस्वभावत्व
त्वेनस्मात् नस्मानाहन्तोहयपते
प्रतिपादनायविशेषणमाह
यत्रस्थितमिदंसर्वंकार्यंयस्मा।
च्चनिर्गतमिति इदमितिनेयत
यावस्थितंसर्वमिति यत्रयस्मि
न्वेदनकत्वेनकर्तृत्वेनचावस्थि
ते यत्रदर्पणेयथावयापरिकल्पि
तंनदर्पणैककार्यकर्तृत्वीनसम्भव
यत्रयस्मिन्वेदकत्वेनकर्तृत्वेन।
चावस्थितेनायेयसमस्तपदार्थ
सार्थसामामायायम्ब्रनेपकत्वंम

सं
व ॥

स्थितं तेन तेन पृथिव्यादिना घटपट
गकटादिना वा रूपेण एवं यत्र निहितं य
दनुगतं तस्मात्सर्वं सर्वत्र तनः प्रके
शमानत्वात्स्वरूपसत्तासाधनमित्य
र्थः ननु सूर्यादिप्रकाशान्तर्गतं न घ
टपटादिद्रव्यं तेन रूपेण प्रकाश
मानत्वात्स्वरूपसत्तासामादयति
नैवैवेदं सर्वं कार्यं यत्र स्थितमि
त्याशङ्क्य सूत्रमनेन प्रकारेणमाह । य
स्मात्स्वनिर्वर्तने प्रगनादिकारणं
नपरिहारेण यस्मादेव कर्तृभूता
देकस्मात्कारणान्निर्गतं प्रसूतं
तदयमत्रार्थः यः पदार्थः सर्वस्मे
दंतापन्नतया प्रमेयस्य नलक्षणं ले
भिन्नानाविभागेन संरहीनस्तत

स्वज्ञानस्यैकः प्रकाशकत्वेनास्थि
तिहि नत्वादौ यारभूतः कर्तृत्वाख्य
प्रभावः कारणेस्वयंचवेद्यनत्वेस।
र्वेषां सहि स्वत्वात्मायीयप्रमातृ।
नगोविषयभूतोनवच्छिन्नमहिमा
निर्मलनिर्मात्रैकनयनः [illegible]
स्वभाववशाद्वैकल्पि [illegible] हस्व।
वच्छिन्नाभिमानेनतको विनात्म्य
मायाशक्त्यापकृतात्मनो
कांधवर्गीनः मलिनः शक्तिसर्वसंविद
धर्मस्वरूपस्वस्वभावइति प्रवें।
मैवंशक्ता इति गदेनहि प्रकाश
केष्वतुनः स्वभावोऽ [illegible] निकला
शिवेनैव [illegible]
त्रास्यनमिदंजगदस्मात्प्रोक्तेन [illegible]

सं
व
१२
12

तिविद्युदुताग्निसमाहिते तस्य
सैसार्थवस्थायामिनिवृत्तिरेव बो
द्धव्या संसारिणो तन्मायाकभासि
तज्ञानाद्यभिमानामायीयावस्था
तस्यामपि तस्य स्वभावस्यतत्त्वेनो नि
रोधो नास्तीति २ ननु योयं स्वभावा
ख्यपदे प्रतिपादितः पदार्थः स किं
केवलादागमाज्ञातव्याद्दोमिस्तुप
गन्तव्यः उत प्रगुणाभ्यां स्वपपस्तुप
लब्धिप्रवृत्तमात्याभ्याप्रतिपत्तिगो
चरतां नेतुं शाक्यरिति संशयच्छेदा
यस्याकांतेरणोपपत्तियोग्यमर्थे
यति तदावतरणार्थमिदं नावडु
ब्धने सकलप्रकरणप्रतिपाद्यो
र्थेन नलब्धनि एचया परयाप्रत्यया

स्वस्वभावस्य परामर्शो न मणेरिव विकि
रणस्पृहनीहारनिकरनिस्सारनः
श्यत्स्वरूपया स्फुरति न द्वैतमहामोह
तिमिरात्मना विजृम्भमानया मायी
शक्त्या विघ्नितो सर्वथमाज्ञ्लणोपारमा
र्थिकाद्वेदकात्स्वभावात्प्रच्युतोपवे
द्यपव देवादौ वेदकभावेनाहमिति
प्रत्ययः परमद्वैमैयस्य भेदग्रेष्येत्स्व
ले ननलेभ्यो देहादिभ्यस्तस्याह
प्रत्ययात्मनः स्वस्वभावस्य व्यतिरेच
नायसमनेनतद्प्रतिज्ञातस्य सर्वथा
निरोधाभावस्योपलब्धेय स्वानुभव
प्रमाणमुपपत्तिं प्रस्तावयन्नाह
जाग्रदादिविभेदेपि तदभिन्ने प्रसर्प
ति निवर्तेते निजान्नैव स्वभावादुप

सं
व
१३

13

लब्धतः जाग्रदादिनापिभेदेप्रवर्तमा
नेनतस्यस्वरूपमाश्रियते यस्माद्रूप
लब्धरूपत्वेविश्वापिपदेष्वसाधारणे
नतस्यस्वरूपान्यथाभावः यथाहिश
स्योङ्कुरादिषुपंचसुस्कंधेषु २ अत
लस्यस्वभावस्यनकश्चिद्विरोधोस्ति
यतोसौनिजादात्मीयाद्रूपात्तः स्व
भावात्स्वरूपान्ननिवर्तनेनान्यथाभ
वतिनष्टयवतइतिसंबंधः कीदृशा
त्स्वभावादुपलब्धतः उपलंभका
ज्ञानरूपमविच्छित्तिसमर्थः कदाचन
निवर्तनेजाग्रदादिविभेदेप्रसर्पत्य
पिजाग्रदादिनायोविभेदोव्याप्तिरे
कोवस्थानामस्मोसावेलक्षण्येपनीरस
प्रसर्पतीतिविज्ञेयमस्मारणेपिस्वादिषुतद्

एतान्त्वमस्वप्नावस्थेशृतेनेस्वप्ना
यवस्थास्वप्नेनैवंसंगृहीतास्तत्स
द्रूपत्वात् मदन्तर्क्ष्योयवस्थाश्च
स्वप्नेन नतुजाग्रदितिजगदाव
स्थैवशास्त्रेषुप्रसिद्धो यस्माच्छ्रो।
त्रादिभिरिन्द्रियैः शब्दादीनिन्द्रिया
र्थान्गृह्णात्यस्खलनशक्तिः पुरुषः
परिस्पन्देनयथाशाविकयासहम
याक्रीडितं स्त्रैष्ठेनसहमयाक्रीडि
तंधनमयाप्राप्तमित्यादयेहिस्वप्ना
वस्थायांस्वव्यापारपरिनिष्ठानाः स्व
प्नः स्वप्नावस्थायस्मात्स्वव्यापारप
रिनिष्ठान्ताः श्रोत्रादिविहारविरता
वपिमनसैवासौविषयान्गृह्णाति
स्वप्नेगाढनिद्रारूपासुप्तावस्था।

सं
विव
१४

14

वस्थामनोव्यापारस्यापिसुप्तपरमेसति
यत्तद्व्यतिरिक्तवेद्यसंवेदनंनतत्कालि
कंनास्ति स्मरणवस्यात्तुभूतविषया
संक्षोभात्मिकास्वप्नसदृषीमनः
सैवविषयग्रहणसाम्यात्तु याना।
तिशयजडस्येंद्रियवृत्तिप्रमोषत्व
योविकारःमूर्छाविषादविषादि
भोजनादिजनितमोहात्मा एवमा
दिविषयग्रहणाभावसाम्यात्सुषुप्त
त्वस्याप्रमास्वपियाःकाश्चनाव
स्थाःसंभवंतितापतोस्वैवानहिता
भवंतिएतन्निमित्तकेविभेदेप्रवर्तं।
मानेपिनिजात्मस्वरूपत्वःस्वभावाद
सौननिवर्तते यद्यवस्थात्मकप।
वायमस्वरूपत्वात्स्यानदवस्थावत्सो

पिविभिद्येतनयावन्तातासांविभेदेत्र
सर्पस्यस्वभावादवस्थाव्यतिरिक्ता
न्ननिवर्तेतेइमपिशाङ्कस्यार्थः कथ
मेतत्प्रतिपद्यामहे यदवस्थातापि
शान्तवस्थास्वभिन्नरूपामृग्रसर्पंनीह
पिसपकस्मात्स्वभावान्ननिवर्तेते
इमत्रहेतुगर्भविशेषणमाह की
दृशेतास्मिन्सर्पेनितदभिन्ने भ्रम
सपकल्पोनिर्विशेषोपलब्धत्वमा
त्रेणलक्षणेनयुक्तः स्वस्वभावोव्या
पकत्वेनस्वयमत्रसूयमानोयत्रसन
था तस्मिन्नवस्थाभेदेप्युपलब्धता।
दाणस्यगावस्थान्तरभेदइतिसर्वस्या
त्रस्वानुभवःप्रमाणं तथाह्ययोहम
स्वपंसजागन्मीमेकावस्थान्तस्त्व

सं
विव
१५
15

निबद्धत्वेन स्वयमनुभूयमानाज्जाग्र
दाद्यवस्थाः प्रसंपन्ने यतो यथैक
स्मिन्देहेवस्थाव्यतिरिक्तरूपत्वा
ज्ज्ञापकरूपकस्तथा सर्वदेहेष्वपि स
र्वैकोज्ञापकः सिद्धः देहभेदेपि तस्यै
कत्वमात्रव्यतिरिक्तलक्षणेनाभा
वात् प्रतिशरीरं पृथक्त्वेनाहमिति
त्वप्रत्ययो मायीयेन तानि कलह्य
दासार्थमेव प्रकरणेभ्यः सोपि चोप
लक्षणमात्रमेकं स्वलक्षणेन व्यभि
चरमेवेति स्वस्वभावप्रवर्णकं रहसि स
म्यगुपपादितं स्वानुभावानपह्नुवि
नः प्रबुद्धसम्मतिपन्नाभिरेवावस्थाभिः
योगस्थास्त्वप्रसिद्धास्वपि जागराद्यव
स्थासु न स्यां भेदः प्रतिपादितो वादि

नध्यः तास्वपितसोपलहेतेनव्यापक
नयावस्थानात् नास्यसंदेपतोलक्ष्यं
ते तत्राद्येयेर्ये चेतसाज्ञगोनिग्रहन्ति।
मात्रेजागरावस्थाधारणेति क्वचिन्मे
ठानेत्रैवविसदृशप्रत्ययपरिहारेणस
मानप्रत्ययप्रवाहैकतानतानुसंधाने
स्वप्नावस्थाध्यानमितियमाद्यः क्रमे
णैकाग्रतानिपायप्रत्ययानतरासंकीर्ण
स्वरूपध्येयाभासमात्रविशेषनाविन
स्पस्वैयसुषुप्तावस्थायांवितर्कविचा
रानंदास्मितामात्रानुगमलक्षणस्यसं
प्रज्ञातस्यसमाधेयानंदास्मितामात्रा।
नुगतमवस्थाविशेषमाचक्षते य।
स्तुविरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंस्का
रशेषोऽन्यः इतिकृतलक्षणासंप्रज्ञा

स्प
विव
१९
16

तः समाधिः तदपवेद्यसुषुप्तं सर्वसंवे
नासत्त्वात्तुभविंदद्रूपस्य व्यापकस्यैक।
स्यस्वभावस्य सतो नास्त्येव यतः सात
त्वेनैव स्समाधौ व्यतिरिक्तवेद्यसत्ता
वाह्लौकिकावस्थावद्वेदकस्योपल
ब्धः संवेस्फुटमेव यत्रतु निरालंबन
त्वादभावरूपं तत्र तत्कालमेव वेद्या
संवेदनमात्रं न तु वेदकस्य वेदकत्वा
भावः सुषुप्तादिवत्तेनो निःस्वरूतस्पर्श
वस्थाः संतव्यंतयावेद्यत्वमापन्नाव्या
पकस्य सद्भावमभिव्यंजयत्येव ये
त्रनैवेद्यसंवेदनसामस्त्यभावमात्रं
व्यामोहितात्तु पलब्धारमात्मानमे
वासंमन्यंते नास्वरस्मात्मनिबोध
विघ्नाति यतत्संवेहृतिलुनाजायदा

दिनापि भेदे प्रवर्तमानेन नस्य स्वरू।
पमाश्रियते इत्यादिना ग्रंथेन स्वचि
त्वाविषयशक्तिदृष्टांतेन प्रमाणी।
कृते २ ननु जाग्रदादिष्ववस्थावि
शेषु स्वभावादुपलब्धेरसौ न निव।
र्तते स्वस्यामनुपलब्धेर्न स्वभा
वान्यत्वात्तु भवद्रूपादेकरूपतयावस
स्थानादिनियम्यनियादित्वे नत्व
ये यतस्तास्ववस्थास्वनुभवितृत्वे
र्वैविध्यासमयाः प्रादुर्भवंति न यथा
महं क्षोभ्योहं स्वालसेणाहं देवदत्तोहं
पुत्रवाहं हृद्धोहं कृशयेहं स्थूलोहंमि
त्यादयो बुद्ध्यालंबना द्वितीयतोहं।
त्वषितोहमित्यादयः प्राणालंबनाः
नाः शून्यतानुमानत्प्रमयघ्नाहं

स्पं
विव
१८

किंचिद्वेदमिति प्रत्यवमर्शप्रत्ययः
स्वप्नमाद्यवस्थानः प्रतिबुद्धस्यास्मा
लंबनाः प्रादुर्भवंति न च ते देहादय
सर्वं एवानित्यास्तदालंबनाश्चाहं
प्रत्ययोप्यनित्याः प्रवर्तंति कथं तु कर्तृ
पालक्षः स्वभावात्सोनिवर्तेत इत्या
ह अहं सुखी च दुःखी च रक्तश्चेत्या
दिसंविदः सुखाद्यवस्थानुस्यूता व
र्तन्तेन्यत्र ताः स्फुटं सुखाद्यवस्थानुपवे
त्यादि अहं सुखीत्यादयो याः संवि
दस्ता अन्यत्र वर्तंते ततोसौ स्वभावा
देकस्मान्न निवर्तेत इति संबंधः
अंतरंगत्वाच्च सुखाद्यालंबनाः सं
विदोत्र निर्दिष्टाः आदिग्रहणाद्दे
हाद्यालंबनाः संगृहीताः ताश्च सु

वैप्रतिपादिताः तेनसर्वोपात्ताः सं
विदोऽत्रयथाप्रतिपादिताभ्यःस्व
त्वादिभ्योवस्थाभ्योव्यतिरिक्तेस्वल
क्षुपलब्धिरिवर्तेते सरितःसागरइ
वतत्रविगलितासोम्यभेदापेक्षेना
वतिष्ठन्तेनातादात्म्यमापाद्यन्तेइसर्वं
यतश्चस्फुटंस्वानुभववेद्यनान्तश्च
कटमेव अन्तश्चकेवलसंविदुपलब्
द्ध्याहमितिस्फुरन्तीपारमार्थिकी
मायाशक्तिजनितनथाविथस्वभा
वजनितपरामर्शाभाववलात् स्व
त्वाद्यनिमवस्त्ववेदकत्वेनाहंस्वात्वी
ङः त्वीचेमादिनात्वाद्यवस्थासा
मानाधिकरण्यमुपगतासतीसंवि
दशनवज्रवचनेननिर्दिष्टा यदिश्व

नः सुखादिवेद्यवस्तुसंवेद्यात्संवि
दोप्यहं प्रमेयरूपः परमार्थतयैव
वस्तुनः तदास्वात्मनि प्रमाभितायांतु।
संथाने न स्यात् अस्ति च तस्मिन्सर्वे
षव्यवहारोच्छेदः प्रसक्तः सर्वेनेहस्व
तोऽन्यत्रेति निर्दिष्टस्यार्थस्याविशेष
णमाह यतः संविदः कीटप्रमा।
त्रवंतेते सुखाद्यवस्थानुस्मेनसर्वे
ष्वसुखादिषु स्वावरुद्धः स्वमोहरूपे।
ष्ववस्थाविशेषेषु उन्मादविनाश।
धर्मकत्वादनित्येषु वेद्यत्व सामान्या।
त्सुखादिविषयसामान्यमहतिषुऽस्मि
न्नुपलब्ध्यात्मकेनैकेन रूपेणाव्याप
कतयास्थिते यतोऽहं सुखी दुःखी।
चेत्येवमादिषु प्रमेयेष्वहमस्त्वद्भाव

थ्यैस्फुरतः तत्र स्वबोधात्मावेद्य
रूपास्ववेद्यत्वादेनघटादिवन्नित्य
त्वेन नानात्वेन च प्रतिपद्यते अहमे
व परो वेदकरूपः स च पूर्वापरव्य
वस्थाव्यापकत्वेन समस्तप्रमातृ
प्रसिद्धः सकलव्यवहारोरहेतोर
नुसंधानकर्त्तो नित्य उपलब्धमात्र
रूपत्वादेक एव प्रकाशते तदेवं
यथा जाग्रदादिना हेतुना विभेदे
प्रसर्पत्यमभिन्नस्वलक्षण एक ए
व तथा जाग्रदाद्यवस्थागतस्य।
वित्त्वादिप्रमेयसंतानेन हेतुना
विभेदे प्रवर्तमानेप्यभिन्नस्वलक्ष
ण एक एव यत इहापि योहंस्व।
विजानत्स इदानीं डः वीरक्तोवा

स्त
व
१९
19

स्थित इत्येकात्रसंस्थानानि वद्धप
वावस्थः प्रतीयंते तस्मादनंतजं
तसंभानवतिभिरशेषैरीषदप्यत्र
जनितोपलब्धपात्रस्वभावान्यथा
भावः स्वयंसिद्धो नित्यनिरावरण
रूपत्वात्सर्वज्ञानक्रियत्वादिकः
स्वस्वभावप्रवेशोकरस्तितदेतस्य
चात्मस्यतपवस्मगोस्ववस्थास्विर्स
द्धिनाख्याख्यायस्वस्वभावैः पर इति
सिद्धान्तीकृतेऽनिकृता ॥ एवं
स्वस्वभावस्य शिवत्वेनव्यपदेशो
प्रक्रमस्यपर्यायेदानींतस्यसमये
णालक्षणमत्रवदन्परमार्थसता
प्रतिपादयितुमाह ॥ ननुः विनह
विधवत्रनग्राह्यग्राहकोवव्व नवा

स्तिसूक्ष्मभावोपितदस्तिपरमार्थ
तः नसन्नायमित्यादि तद्वद्व्ययशा
णविशेषणेवस्तुस्वस्वभाववशाद्।
वाच्यंपरमार्थतस्तत्त्वतोस्तिनक्ष
तिरिक्तंसर्वमसमसद्भाववमित्यर्थः
किंतनयत्रनदुःखंनसुखंनवग्रा
ह्यग्राहकौनसूक्ष्मभावोप्यस्ति स्व
नेनसत्त्वादिरूपताप्रतिषेधेनवे।
द्यत्वमसत्प्रतिविध्यते द्विविधंहि
वेद्यंबाह्यमाभ्यन्तरंच तत्राभ्यन्तरं
सुखाद्यंतःकरणवेद्यत्वात् नच
त्रनास्तिप्रतिपादितविविक्तवेदै
कैकसा बाह्यंतुशब्दादितद्ग्राह्य
ग्राह्येननिर्दिष्टं श्रोत्रादिबाह्येन्द्रि।
यग्राह्यत्वेहितदंतःकरणेनस्व।

स्वापात्मकंवेद्यंयेनतदपियत्रनास्ति
नाहन्तस्यस्वरूपंशब्दादिविषया
त्मकत्वेनग्राह्यतामापद्यते ग्राह
कोऽपिमायीयःप्रमाताऽत्रविवर्जि
तः नतुमायिकउपलब्धमात्रस्वभा
वःतस्यैवनिमग्नत्वेनप्रतिपद्यमा
नत्वात् एवंमायीयोदेहाद्यहंका
रमयोग्राहकोऽपियत्रनास्तिग्राह
कमितितथाठग्राहकमिन्द्रियमा
त्रंतेनतदपियत्रनास्ति एवंग्रा
ह्यग्रहणस्वरूपव्यतिरिक्तंरूपहीन
मातृस्वभावंयन्नवंतदस्तीति न
त्वेवंसतिमूढावस्थैवासाविति
प्रतिपादितंभवतितस्यांहिस्वा
दिरूपताभावः यन्निराकर्तमा

द्र नवास्तिमूढभावोपीति मूढ।
स्वभावोमूढत्वंवेद्यवेदनसामर्थ्या।
भावः सोपिनयत्रास्तिनैवियते यत
स्तस्याण्ववस्थान्तरेमूढोहमासमिति
प्रत्यवमृश्यमानत्वाद्वेद्यत्वेस्थितमे
व केवलंमनुपलंभः वेद्यत्वसङ्गा।
वेद्यत्वतावस्थायाः कथंवेदकैका।
स्वभावत्वस्वरूपत्वंस्यात् यद्येवमूढ
भावोपितत्रनास्तितत्रासनिपतितिगोत्व
रसमस्तवेद्यरूपताप्रतिषेधाद्भा।
वमात्रंतदितिशून्यादिनस्यात् न
त्वतिरेपार्थमाहनदस्तिपरमार्थे
इति यदेवंविशिष्टतयाख्यात
तद्वस्तुपरमार्थेनास्ति सततमविल
मोपलब्धमात्रतत्त्वस्वभावत्वात्

स्पं
विव
२१
21

यस्तु नः स्वात्मोदितकल्पनामात्रलब्धा
त्मकत्वाणभेदं सर्वदा वेद्यमेव वेद
कैकस्वभावादात्मनो ह्यभिन्नं यतो
यतो घभूमिकायां वर्तते तत्सर्वमस
दनिम्नत्वात् यस्त्ववेदस्यपकमेव।
परमार्थसत्त्विमर्शः नदिदं तस्यैवा
यं स्वभाव इत्यादिनार्थेन व्याख्याते
इदानीमस्य परमार्थसत्त्वात्मन एव
शिवस्य समस्तवस्तुसंपादनस्वतं।
त्रशक्तित्वप्रतिपादनपूर्वं सूत्रणादे
वतमनस्यपदेहं पुद्गलकमाह यत
करणवर्गोऽयं विमूढो मूढवत्स्वयं
सहान्तरेण चक्रेण प्रवृत्तिस्थितिसं
हृतीः लभते तत्प्रयत्नेन परीक्ष्यं तत्
त्वमादरात् यतः स्वतन्त्रज्ञानस्य सर्वं

ज्ञेयमकृत्रिमायतनः करणवर्गस्यो
तत्पञ्चकसहितस्येत्यादि तस्मात्तत्
त्वमित्यादि तत्वतत्त्वस्वभावात्मैव
स्तत्परमार्थसत्त्वेनावस्थितं प्रयत्ने
नग्रहणरूपत्वेन सततमविस्तृतमेतो
योगेनादरात्क्षुद्रातिशयामरीत्वे
सर्वास्वत्रभवदशास्ववक्ष्यमाणोप
देशानुसारेण क्रमेण वेद्यवेदकल।
क्षणराशिद्वयविभजनपरतयावे
दकस्वरूपपरामर्शोदात्मत्वेन स्फु
टीकार्यं यतस्तत्स्वयमधुनैव प्रस्ता।
तव्याख्यानावसरेचना स्वेच्छामात्रा।
धीनसकलकार्यकर्तृत्वरूपा सर्वत्र।
सर्वस्मिन्देहदशाविशेषावस्थित
स्याकृत्रिमासहजैव तत्स्वरूपादान

से
वि
२२
22

सहकार्यादिकारणान्तरापेक्षिणो
यतः संसारिणामपि तत्स्वातंत्र्यम
हिमैव समस्तव्यवहारसंपत्तिः मा
याख्यमोहवशात्तु समस्तस्वभावपरा
मर्शाभावात् सर्वः संसारी परतंत्र
इव व्यवहरति सर्वक्रियास्वहि निमि
त्तकारणापेक्षस्वकार्यसिद्धिक
त्वात् तस्मात्स्वाभाविकस्वातंत्र्या
श्रयेण तत्परीक्ष्यं न तत्स्वाविष्टः स्व
मोहग्राहग्राहकरूपशक्तिसंपात्
ट वस्तुतत्त्वमवगंतव्यमित्युपदिष्टं
इदानीमिदमिति त्रिनिर्दिष्टं स्व
तत्त्वं प्रतिपादयितुं यच्छब्दवि
शिष्टविशेषणमाक्षिप्यते किं त
त्तत्परीक्ष्यं यतो यस्मादर्थकारण

वर्गः करणानां श्रोत्रादीनां बाह्या।
नां मनः प्रभृतीनां आभ्यन्तराणामि
न्द्रियाणां वर्गः त्रयोदश करणस।
मूहः प्रवृत्तिस्थितिसंहृतीर्लभते
प्रवृत्तिलब्धिर्नार्थानुसन्धानास
मुन्मिषदवस्था स्थितिर्गृहीतार्थ
विश्रान्तावस्था संहृतिः कृतकृत्य
ताह्लादरूपविश्रामे सर्वापारे परम
प्रमत्त्वमयावस्थापतां लभते श्रा
मोति कीदृशः करणवर्गो विमूढ
प्रायेणाजडत्वेनैव प्रसिद्धः कोयं
लभते स्वस्थवस्तेतनवत्त्वपत्नउ
क्तेभवति आकृतेजउमपेनहा।
ह्यान्तरमिन्द्रियवर्गे प्रहृष्यादिवे
तनत्वामाणरसमर्थ्ययते स्पर्शावला

सं व २२

23

ऽवति ननुचमात्मैवेनस्फुटीकृतं
सदिंद्रियैवेनसंपादनस्यांतेऽवत्
सर्वविषयस्यांतेऽलाभायकल्पते
यवातः प्रतीत्यै येनाभ्यासदमाय
मेवाभिहन्यमानेस्यांतेऽयपरशरीरा
शिवेशादिकोऽपपद्यनेतदिदन
चस्यावादिरूपोयदानासाविस्यादि
ना तस्मात्तत्वेयत्नेनपरीक्षितव्यमि
त्यादिनाचरणेरव्याख्यातेहृतो
ननुकिमिदमुक्तेननकिंचिनत्वय
रीत्यंयहशादिंद्रियाणिवेननी।
भवंतीतिकिलैवमवद्दारोवस्थित
सर्वःकश्चिस्सेतननःप्रमातायमीय
मेसंबंधादिकालेनरूपेणसंस्थ।
ज्यमानोनाहंपुढादेयेवाविषयभ्रते

प्रयत्नवान्भूतात्तेनैवेच्छाभिनत्वे
नकरणवर्गंजडमेवन्तन्हिषयन्हा
नोपादानादापूरयतिसवनसैरितो
जडयवदाज्ञादिवत्स्वकार्यंकरोति।
तत्कथमुक्तं यतःकरणभूतादमुष्ठ
वस्थूत्यादिलभते इतिव्याख्यानेच
यत्संस्पर्शवलादेवहेतोःप्रभृत्यादि
चेतनव्यापारसंपादनसमर्थोभवते
त्याशंक्य यथैषवर्गःस्वतन्त्रीभवति
तथासंसारिपुरुषव्यवहारमदर्शने
नस्फुटीकर्तुमाह नहीच्छानोदन
स्यायंप्रेरकत्वेनवर्तते अपित्वात्मब
लस्पर्शात्पुरुषस्तत्समोभवेत् नचे
च्छाप्रेरणेनेत्यादि नहित्वबलस्येच्छा
नोदनेस्येच्छैवनोदनंनयत्नेनेति।

सं
व
२५

24

प्रतोदादिकरणं तस्य प्रेरकत्वेनेंद्रिय
वर्गं प्रति चोदकत्वेनासौ पुरुषः संसा
री प्रमाता वर्ततेनेतृनिष्ठेन यथा कश्चि
द्देवत्तादिः केनचित्करणभूतेन हस्ता
स्तादिना जंतुं प्रतोदादि प्रेरयति ए
वमयमान्तरः पुरुषः स्वेच्छया जंतुकर
णवर्गं स्वविषयेषु प्रवर्तयति अपि च ना
स्वबलस्पर्शादात्मनः परस्य प्रमातुः
सर्वकर्तृत्वैश्वर्यस्यैव स्वभावस्यैव यद्ब
लं करणानां तेनैव पदव्याणाखिलव
स्तुसंपादनशाक्तता तस्पर्शोत्संप।
केतत्समो भवेत्तेनात्मशब्देनोक्तेनय
रणाकर्तान्तरत्वः संपद्यते इदमत्रतता।
मंत्रे यत्रैव स्वस्वभावे स्थितानात्मशब्द।
प्रतिपादितः परमेश्वरो जगदिदं स्व

त्तिरिष्यति संस्वतीर्थेष्येष्टुं लस्त्रयितं
स्वतंत्रस्तत्रैव स्थितानाणुरूपोऽप्ययं सं
सारी करणवर्गस्य विषये प्रभुत्वादे
लं वयितुं स्वतंत्रस्तेन तत्समो भवेदि
त्युक्तं ननु यथेश्वरः सर्वव्यापिका
भ्यां ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां मेतर्वेहि
तूपकरणवर्गतया प्रसृताभ्यां स्व।
विषयं जानाति करोति चेत्तत्साम्य।
मस्येत्युक्तं न चेच्छाप्रेरणेन करण
निप्रेरयतीत्यादि विहृतमेतन्हुते ८
ननु स्वव्यापारे करणवर्गं प्रवर्तयन्
पुरुषरूपस्य रश्मिकासादनात्तत्त्व
स्तात्त्वमाप्नोतीति न योरीश्वरस्वरूप।
पो भेदप्रपत्रानियादि तः स्यात्तत्क
थं भेदनिर्वयनमीश्वरसाम्यं रूप

सं
व
२५
25

सप्रतिपादितेनस्पंदशायामिमतश्ला
ह्‌ निजास्तुद्धासमर्थस्यकर्तव्येषुभि
लाषिणः यदाक्षोभःप्रलीयेमनदात्प
रमंपदं सर्वात्मसादि समसमल्यभे
दलस्यामवस्थायामनयोः किंनवेत्र
रुषोनिजयासहजयादेहायात्मप्रति
पत्तिमलरागादिरूपयाशुद्धामले
नहेतुनाभिलाषीत्वोणकस्यावल
वलत्वमस्त्येवबद्धनन्सायतनभूतविषः
यावाप्तिहेतुबुकर्तव्येषुक्रियास्वः
समर्थःपातिकदरिद्रोयतस्यक्षत्वण्य
भिमनेनाज्ञात्मेवंविधस्यास्यपदाय
स्मिन्कालेक्षोभःप्रतिनियतशरीरा
यलेबनाहंप्रमयात्मामायीयतपा
लवःप्रलीयतेनकर्विमालेबनोनीणे

स्वाभाविकाहंप्रमप्रभाकरप्रका।
शांशुपर्कोत शालेयपटलवहिग।
लेहिनरूपेनदापरंमेनिरुद्धनेरपदे।
स्यांनस्वात्मज्ञावेनप्रकाशेन प्रभे
दस्थानमपुरुषशाह्वप्रतिपादितयोः
परापरयोः संविदोस्तस्यामेवदशा
यामुपलभ्यतयाप्रथ्येनेस्पर्थ्यः तदे
तत्स्वस्वभावेप्रतिष्ठानमिदमनेन।
स्रोकेनप्रतिपादितं उपपाद्यमा
नामदर्पणेनांतरेणुतस्तैः प्रकारैरव।
स्तुहिरम्मंप्रुमः र्हनेनावमेवासो।
यदचित्स्वरूपेपिनिमेषपरतंत्रेष
देहादिभुवनदिलक्षणार्थेनिष्ठन।
योपपन्नोहंप्रत्ययः प्रवर्ततेनावन्मा
त्रनिबंधनाहिसर्वाः संसारिनप्रति

से
व
२९

26

पत्यः तस्मिन्नेव विगलिते स्वस्वभा
वाभिव्यक्तिलक्षणापरास्त्रुद्धिरिति
यडके पत्नेदेहप्रमयद्धोपभेगेभ्योने
कथेनिर्मलबोधसिद्धोप्रमावस्मैवे
न्द्रियग्रामेत्रविश्वामात्तेनिमस्मेकोव
भासि तथ्यानात्मायीनत्वेपिविश्वे
योकेसर्वैहल्लादीनिनिवेहयथे।
हे वातेराजेवात्मशात्मभवोयाव
यन्तःस्थसर्वशक्तित्वमर्वइतितदे
तत्ताबदस्मादिनाहृतो व्याख्याते ९
जलविवस्वप्रमान्तस्थितिरात्मैव।
परमपदशाहृश्रतिपादितस्त्वकथे
तन्मलसर्वंशाखरूपस्त्रद्विलक्ष
णतोभात्मकमेवधर्ममास्याययेमि
नेत्रकर्हेन्द्रियवर्गोऽप्रहत्यादित्वमय

न्वहंकरोमीतिजानामीतिस्वविष।
येष्वतिपद्यमानः स्वभिन्नपवमभवतो
मनाज्ज्ञानोविभ्रमंभगयाहृ नदास्या
स्वत्रिमोयमीज्ञानकर्तृत्वलक्षणः
यत्स्वदीप्मितसंवेत्तानाप्तिवकरो
तिव यतस्तस्मिन्निमादि नदात्स्मि
नथोक्तदोभपरिदृद्योपलदिते।
कालेश्रात्मनोस्याकृत्रिमः सहजस्मि
द्धः सततमव्यतिरिक्तः ज्ञानकर्तृत्व
लक्षणोयमौशुणोस्यावेतिशेषः य
तोयस्मादव्यभिचारिणोशुणात्कारण
स्तात्स्वेवमीविरमीप्मितेजेयतया
कार्यतयावास्मिक्षेवलसमप्ररूप।
स्तदातस्मादशायांसमसंवेद्यलक्ष।
णयोगात्मिकायांतत्वमदेहायत्तेव

सं
२७
27

वेनाहं घतीति स्मारसंस्कारित्रुरूपदर्शा
यो जानाति च करोति च तत्र किन्तु के
भवति ज्ञातृत्वमुपलब्धृत्वेनाभासमानम्।
नोमतिविक्षोभणः सचेदं तावमेयस्य
वस्तुनोऽस्ते यतनया कार्य्यतयावच्छेदवि
धानं सिद्धेनोपचर्यते न वस्तुनः केवलं।
स्वरस्य स्वभावप्रतिमर्शो ह्यस्याः शक्तिः
सा संवेदनरूपत्वात् ज्ञानशब्देनोच्य
ते तावन्मात्रसंरंभरूपत्वात् क्रियाशब्दे
नचोच्यते सर्वस्य विषयधर्मस्य वेद्य
त्वप्रतीरूपत्वात् संस्पृष्टवेदकैकलक्ष
णस्वभावो स्थितस्य सर्वज्ञतया सर्वक
र्तृतया च विजृंभते यस्तु न स्फुटत्वा।
भावप्रभवमशेषाभावाद्द्वयोपपत्तेर्द्वा
दौ वेदकप्रमातृनिर्बध्यं ज्ञातृकर्तृत्वेव

तत्कृत्रिमं परमिति विषयं च तस्मा।
दात्मनो ज्ञातृत्वकर्तृत्वलक्षणाद्बहि
रिक्तार्थमेतां स्वभावपवनं ततो भाव
स्यातां हर्षे वात्मवेलस्पृशन्संसारि
पुरुषः करणवर्गप्रवर्तनादिना स्व
विषये ज्ञत्वकर्तृत्वाभ्यां युज्यमान।
स्तत्समो भवेदित्युक्तं तदेवोपपन्ने
तदेतयतः तस्मिंल्लीनदेहो भात्मा।
केऽस्मादिना वृत्तिक्याव्ह १० ६
त्यमानसत्पुरुषमत्रपयत्नभाववस्था
यातत्यतिपतिफलं प्रदर्शयितुमा
ह नमयि शातभावेन स्वभावमव।
लोकयन् स्मयमानः स्वात्मेयत्ता
स्येयं कस्रुतिः कुतः तदेवयतारस्मा
दि नमिति सर्वनाम्ना लोकदर्शक

से
२८
28

प्रतिपादितमात्मतत्वं प्रत्यवमृशयते
तमिवं लक्षणस्वभावमात्मानमधि।
ष्ठातृस्वभावेन सर्वशरीरेषु सर्वाव
स्थासु सर्वदा सर्वज्ञातृभवितृमात्रे
ण सर्वसाक्रम्यावस्थितत्वादनस्मा।
द्विषयोहमेवैकः स्वतन्त्रः परमेश्वरो
विह्यातेमेवं रूपतयावलोकयत्रऊ
योपपत्तिदृशावक्ष्यमाणयाचोप
लब्ध्युपदेशदृशापश्यन्नभिजान
नस्मयमानस्वविस्फुरनपरप्रमातृ
रूपात्मनस्वप्रत्यभिज्ञानान्मायीय।
प्रमातृस्वरूपमसत्यमपीत्यस्यथमा
नमितिविमृषन्निस्मयमिवापन्नो
यश्चालेनिर्विलवंवास्थितिमनुभा।
वतितस्यैवं लक्षणस्ययोगिनः १

येस्वसिद्धादेहाद्यहंप्रतीतिमात्रम्
लोकस्यतिजन्मजरामरणादिद्वंद्व
योगात्कल्पितानाग्रहितास्तेतिःसर्वे
नानायोर्येनरभ्रमेणकृतःप्रतिपा
दितद्वैभतृणायाश्रद्वैदेहेतुक्षना
यास्वभावादासीनस्पगीतिरिवना
न्त्यविर्यथेःहूतिकृतोचैवंवयतःस
र्वोतुसमनपवाऽयमात्मेत्यादिनाख्या
ख्याते ॥ इदानीसमस्तविषयधर्मा
विरहितस्वरूपस्यात्मतत्त्वस्योपादे
यतयाप्रतिपादनादभावपक्षस्याप
नयोपदिष्टोभवतीतिसमग्रमानान्
प्रतिवोधयितुमाह नाभावोभाव
नामेतिनचतन्माहत्यमप्युना यतो
भियोगसंस्पर्शात्तदासीदितिनिश्च

स्पं
वि
२९

29

यः ॥ २ ॥ अभावो वस्तुशून्यता भावयतो
भावनीयतां समायाता कालेन भावे
नैति न गच्छति अभावभावभावना
योः परस्परविरोधात् भावो हि सवि
द्विषयतायोग्यः पदार्थो ध्येयतया
लंबनीभवितुमर्हति न तु नः न किं
चित् यथा कश्चिदुपदिष्टं अभावं भा
वयेन्नावद्यावत्तन्मयतां व्रजेदिति
भवत्वाभासोऽध्यातृध्यानध्येयविक
ल्पोच्छेदरूपसमाध्यवस्थायामभा
वइति मन्तव्ये नैविस्मृतात्मान न चत
त्रास्मिन्नवस्थाविशेषेऽमूढता सु
ष्ठुभावो विद्यते यतोऽभियोगसंस्था
शोऽध्युत्थानावसरे नाहमद्रशंनता
त्तुंसंस्थानविषयेणाभियोगेन न तत्का

त्प्रवृद्दिनेनाभिलाषेणसंस्पर्शात
संपर्कात् दृशान्तरमासीदभूदतीत
मिति निश्चयोऽध्यवसायः स्यात्कि
मुक्तं भवति अभावसमाधिलब्धे
ह्यायोगी ततो व्युत्थितः सम्पदानां
मवस्थानात् संदृष्टान्तकथयत्नवृ
त्तिहेतोस्मीति प्रमयोग्यस्यात् असंति
चनस्मिन् समाधिवृत्त्यानयोर्व्यतिरे
काग्रहणं तस्मात्तदानीं नाहं दृष्टो
शामहमनुभूतमित्यवश्यंसंधने
तस्मात्तीतेन न स्मर्यमाणत्वाद्वाति
मे ह्रस्वादिवदात्मनः स्वरूपेण भवति
तस्य विद्रूपस्यानुभवितृत्वेन सर्वदाव
तमानत्वात्संस्कारेणस्मर्यमाणत्वेन न
संभवति व्याख्यातमनेहुतो नत्वभा

सं
वि
३

30

वोभावनीयस्मादिनापतस्फुटीक
त्तैमाह यतस्तत्कृत्रिमंज्ञेयंसौषुप्त
पदवत्सदा नत्वेवंस्मर्यमाणत्वंतत्त
त्वंप्रतिपद्यते १२ आसीनदितिभून
न्नेनाभियुज्यमानमात्रदभावसंवि
त्तेवस्तत्कृत्रिमंज्ञेयं भावाभावदशा।
योगिनाकल्पनाकृतमनिमेवोद्ध
वसदा नकाचिदसौकालकला।
विद्यते यस्यानाहृपौसाभ्रमाप्पव
स्थानिमवेनावतिष्ठते कथंकृत्रि
मंज्ञेयंसौषुप्तपदवत् सुप्तमेव।
सौषुप्तंस्वाप स्वापावस्थानदेवपदं
संविदीपकारणेतेनतत्सं किंतुके
भवति यथालौकिकीस्वप्नमावस्
थानिविडमोहात्मकत्वात्मनोपि।

वेद्यवेदकविभागस्यानन्तकालमग्र
हणे सत्त्वभावरूपेव सतो ऽवोधर्के
लाप्रसुदितात्तुं सेयानविषयतामा
पाद्यमानानीतत्तेन स्मर्यमाणत्वा
दनित्यात तद्भावसमाध्यवस्था।
प्यनित्यानुस्थानसमये भ्रतेनेनः
मर्यमाणत्वसाम्यात् एतेन सर्वेष
वेद्यायाः समाधयः स्वप्नमायामेवो
त्भवंतीति निश्रतिपादिते नष्टुनस्त
नत्वमिहोपादेयत्वमनयोर्यदिह।
स्वस्वभावलक्षणं वस्तु एवमनेन
प्रकारेण स्मर्यमाणत्वं प्रतिपद्य।
न तस्याहि निमेषादित्वात्सदावर्त
मानत्वमेव तदेतदत्वेऽभावभावना
समापितत्वक्षमिकस्यापीमादिः

स्पं
वि
११
31

दिनाहृतो विहृतं अथैवं निमेषोदित
त्वात्सदाप्रकाशमानमपितनत्व।
मप्रमभिज्ञायमानताहुंपहेतुरतो
लब्धोपदेशेनसर्वावस्थास्वेवेद
कतृपतत्वहृदयसंस्पृष्टीनविश्वप्रपंच
विभजनपरतयावेदकोशमहमि।
तिमर्शवैयस्वरूपोन्मीणमेवश्रमव
म्हष्टतान्मीकार्यमित्युपदिष्टनस्य
ततस्समायोवैभावोज्ञासितेहैक
म्येप्रतिपादयितुमाह अवस्थायु
गलंचात्रकार्यकर्तृत्वशब्दितं का
र्यताक्षयिणीतत्रकर्तृत्वंपुनरक्ष
यं १४ अत्रास्मिन्निरूप्यतियादिनेश्ना
त्माविपर्यस्मिन्नलेवस्थायुगलेत्वे
वस्थासंभवतः अनेनविविधदर्शी

नश्चक्रियाश्चैवं यथ्यवस्थापि न नन्वा
दिभेदादभेदपर्यन्तमपि हेयोपादे
वत्वं एव स्वलक्षणद्वययोगाद्वित्वे
नैव संपूर्णत्वमितियादितं स्यानमेपि।
विश्ववैचित्र्यसंक्षेप एव तत्त्वेऽस्मर्थः
एक एव परमेश्वरः परमार्थमन्त्रात्मा
निरुपमनिष्कलीचानन्तनिजैश्वर्यश
क्तिवलाद्वित्वेनात्मानमवभासयन्ती
उयतीतिश्रेतियादपितमवस्थाश
ब्देन निर्देशः कृतः एकमेव तत्त्वं न
द्वितीयत्वेनावतिष्ठतेऽस्मर्थः कीदृ
शमवस्थाद्वयगतं कार्यकर्तृत्वशा
ह्यते कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च वेदक
त्वेन चेतनभावेनाहमिति एकावस्था
स्थैवद्वितीयात्वतद्विपरीतानाका

सं
व
२२
32

र्यरूपाभोगप्रावेण्याज्जगद्रूपत्वं ज्ञातामंशा
शक्तित्वे कथितं शक्तिशक्तिमानयोः
संज्ञामात्रभेदो न वास्तव इति प्रतिपा
दितं ततः कार्यरूपायायमवस्थामा
प्रकाशमानत्वमात्रलक्ष्मात्मकत्वादा
त्मनः परमकारणात्मकत्वेशक्तेनाप्य
दिष्टात्मकाशेकस्वभावात्वभियते
यतः शक्तिचक्रात्मकस्य स्वविभवा
स्य प्रभवत्वेन तत्त्वमेवेति प्रतिपा।
दितं न च तस्मिन्निकेशेनावस्थाप्रग
लैकार्यतारूपिणी कार्यरूपावस्था।
दाणभूमीनी यद्यदिदं स्फुरितत्वं
परामर्शनया कार्यरूपत्वेनैवावसी
यते तत्सर्वं स्वहृदयमयसंवेधान्यातित
णविनश्वरं कर्तृत्वं पुनरत्नयं कर्तुः।

रूपावस्थानिमानित्योदितस्वभावः
स्यात्मापकतोपलब्धनमात्रंथमेक
त्वादविनाशिनदेवमेकमेवकर्तारं
ज्ञातारंसर्वोपिहातारं सततमात्मत्वे
नानुसंदधानोयस्तिष्ठतितंस्वंवेयात्र
यपतितिनिम्र्वल्मीकेनसंवंधः तदे
तदवस्थाद्वयमेवेत्यादिनाहमात्मा
ने १४ नत्रुयउपलब्धरूपेनत्वंनदः
त्वयमित्युक्ते तस्यनोपपद्यतेपवस्था
भावसमाख्येवस्थामूलेपभ्यस्वरूपं
भावात्कथंतस्मात्त्वयत्वमित्यादेवेप
प्राकृतित्यादिनेसमाधानमाह का
र्यार्थस्तुखः प्रयत्नोयः केवलेसोऽ
लभ्यते तस्मिलमेवितमोस्मीत्य
त्रुयः प्रतिपद्यते १५ कार्यनिर्मेयेवे

सं
वि
२२
33

येवावस्थितितन्मात्रवस्तुस्य तथासंपाद
नेयणेवोयः प्रयत्नः कर्तृत्वेसहजउ
त्साहः केवलंसएवपरंकारणंव्याप
रेहेतुस्तस्योदयायांकार्यसमस्यलक्ष
यस्याभावानुत्पन्नेनभिव्यक्तेनतयात्मसे
व्यगर्भ्येवावतिष्ठते तस्मिन्प्रयत्ने
नत्कालमेवत्वमेसमस्तपत्मनावबो
यस्त्मोविलमोस्मीतिप्रतिपद्यते
नाहमस्मीतिभावविलक्षणतयाव
स्त्वपरिच्छिंदनएवंविधःप्रमयउप
यत्नः परिच्छिन्नतिचेत्कर्तृत्वेनप्रथम
तंसम्भेवासौसिद्धः कथंनिषेधस्य
विषयःस्यात् नहिदमायाति यथा।
कश्चिदेवदत्तोगृहायवस्थितः केना
प्याकृतोमेदेवदत्तेतिसश्चात्मानमप्य

क्षोत्तकामः प्रमाहन्ताहमस्मीति प
वस्तुके प्रत्सन्स्थितो हमस्मीति प्रति
पादितं भवति न च सन्निधाने तस्मा
द्भावसमाध्येप्यवस्थाद्वकार्याभा
वात्कारणव्यापारविरतिमात्रेणार्भ
भावप्रमयोर्भ्रान्तिरेवेति व्याख्यातमि
तहुतो ।१५ कार्यसंपादनसामर्थ्योऽस्मि
मादिना पनेमवार्थं विशेषयितुं
माह नन्वयोर्नस्तुवोभावः सर्वात्म
मगुणास्तते नस्यलोपः कदाचित्
स्यादनस्याद्युपलंभनात् ।१६ नत्वत्र
न लस्यपरमार्थसतस्तत्वस्यकदाचि
त्कस्योचिदपि समाद्युपलब्धिता
यां कालकलायांलोपः सत्स्योच्छे
दः स्याडुपपद्यते ग्रमस्यानक्ष्मितिरि

सं
वि
२४

34

कस्यैव यद्रूपस्यानित्यस्य वक्तृत्वोप
लंभादनुभवाभावात् न हि वेदं यो
नास्तीति वेदकोऽपि नास्तीति वक्तुं
शक्यं कस्मात्तस्य लोपो नस्मात्तयोन
मुख्यातिरिक्तवास्य वेद्याभावा
देतः स्वात्मैव स्वसंवित्तशक्तिर्यस
सतादृशो भावस्त्वात्माभिमतेन च य
तः सर्वज्ञत्वगुणामृते सकलवेद्य
वर्गवेदकर्तृरूपस्य गुणस्य धर्मस्या
स्पदमनन्यसाधारणमधिकारण
इदमत्र नास्त्ये आत्मनो ज्ञानक्रिय
भेदेन या द्विविधा शक्तिः सा पुरुषा
वस्थायां मतः कारणवद्धिकारा
णत्वापारे परमे सन्ति केवलस्वात्म
मात्राभिमतसंवित्तशक्तिमात्रत्वेनाव

तिष्ठति तेषां तन्मुक्तिभावश्च तत्कम
ल्पविशाद्ये नचशोकैः स्ववह्णेरोहः।
क्षेयथापापमेस्वेरेणैवी स्तुविमिह्ये
च्यते इत्यादौ एवंविशब्द्धुस्थानानावसरे
नाटगदशामथानुपपत्तिसङ्क्षाव
सभावोवाह्यविषयग्रहणमात्रः।
व्यामोहेस्वभावइतिनैयोगिभिःश्रु
पद्यते नतसततमविमत्स्यशोकैः।
लक्ष्यः भावस्यात्मविलक्षणवस्त
नुपलम्भात्कथंविलेपउपपद्येत
नदाहत्मो स्वभावमेवामलगगन
तलवत्सर्वतोव्यानिर्विकल्पविन्मात्रस
वेद्यापकंचिन्मात्रस्वपतयानुभवति
केवलंमोहपरवर्गतयाविस्मरतानु
संध्यायकस्वात्मस्वपलथ्यानग्रतिप

स्पं
टी
३५

35

यतेः प्रबुद्धस्य यथा प्रतिपद्यते तथो
पायं प्रदर्शनात्मुपदेशत्यनिख्याख्यात
मेतन्मतयोर्न संवादो न स्पन्दकारिकाक्र
मादिनाश्रुतौ इति श्रीराजानकश्री
रामकृतायां स्पन्दटीकायां मतिरे।
कोपायप्रतिनिर्देशः प्रथमो निःष्पंदः।
ॐ एवं यथा प्रतिज्ञातं देहाद्यख्याति।
विमलस्वरूपमात्मतत्त्वस्वात्मभवस्मि।
द्धयोपायपत्नीभावस्थापेदानीनड्ड।
पलब्धयायोपदेशावसरेस्वप्रबु।
द्धप्रबुद्धाप्रबुद्धभेदेन त्रिविधेला
कानेकस्नावस्थानोपदेशः मा
त्रमितिविधयत्नावस्थापनायाह ॐ
नस्योपलब्धिः सततं त्रिपदाव्यभिचा
रिणी नित्यंस्यात्सुप्रबुद्धस्य तदाद्यन्ते

परस्यत ९ तस्य यथा श्रुतिपादित
स्य स्वात्मन एव परमेश्वरस्योपलब्धि
रनुभवो निर्विकल्पा श्रुतिप्रतीतिः नि
त्यं सर्वदा मथ्यास्तु भवद्दशास्तत्त्व
त्त्वस्य स्वप्रबुद्धस्य देहाद्यहंभ्रमप
दीर्घभ्रमस्य समभ्यासात् महानिश
यामनागम्यमानाहंतासंविदः सिद्ध
साध्यस्य सम्यग्दर्शिनः स्याद्युपपद्य
ते कीदृशी सततमव्यभिचारा यथाने
नत्रिपदाव्यभिचारिणी त्रिषु जागर
स्वप्नसुषुप्तपदेषु संवेदनभूमिका
स्वव्यभिचारिणी श्रमेविवादिनी क
थाविदन्यथावस्थाने हि स्वत्वादव्य
वहितसन्निधिः एवमेतस्य मत्रुत्रा
दृश्यस्वीकृतस्वात्मैश्वर्यं तत्वणप

सं
वि
२९

38

रसिद्धेरिहोपदेशविषयत्वेनास्येव
क्तृनक्तृत्वात् अपरमपि तस्य मनेनार
स्फिद्धितीयस्य श्रुतस्य परमाक्रिया
नप्रभातालोकविलस्यमानमयान
मिस्तितयाममस्मिन्निमिषदिहिषदविवेकव
द्भिषः तीयमाणमोहवशादविजृंभ
माणमोहोन्माहसंमदः नदायते
नेषांजागरादीनांत्रयाणांपदानामा
दिभूतं यमंदजाग्रदवस्थात्मकं तस्या
मभूतं यमदहृयं स्वमसुषुमात्मनत्वन
स्यान्मनत्वेस्योपलब्धिः स्यात् कहा
चित्कृदभिप्रायात्तु सौरणनवयेनय
दैसैवेवित्रहः कृतः यतः स्वमसुषु
मादावित्ति नेतमंदव्याख्याने अथवा
दिशाद्वैतस्वमसुषुप्तावस्थास्वरहीन

स्मृतिमोहाद्यवस्थापरिग्रहस्तस्मा
च्छिवतः पंचकर्मात्मनस्तायमाशय
इहात्मतत्वस्यापि विवउपलब्ध्युपदे।
शः उपक्रान्तो निर्वाणस्वरूपकः सर्व
व्यतिरिक्तादिष्यात्रस्वस्वरूपविषयः
स्वपरो विश्वात्मकनस्स्फुलिचकविष
यः उपमयस्त्वेणप्ययस्त्वपदेशोऽस्मि
न्नेष्व मतमस्यैपमदद्वयेपि प्रवृत्तस्य
प्रायशो नोपयुज्यते पदत्रयस्त्वप्र
प्रवृत्तस्यतत्वोपलब्धेरप्रयत्नसि
द्धत्वात यतःपतमदद्वयवर्त्तिसंवि
त्समवमर्षमात्रादेवयथाश्रुतिमा
दितपरतत्वोपलब्धिः स्वयमेवतत्सा
पद्यते तथाहि यदा विगलितस
कलेवद्यविकल्पाभिष्केवलास्वप्र

स्पं
वि
२
37

भावस्यां प्रबोधदशायामात्मनः प
रामृष्टितदा सर्वोपरागरहितस्वरू
पमात्रविश्रान्तिमाविष्टमचेतयि
तृमात्रस्वभावमात्मानं स्वयमेवोप
लभते यदा चानन्तविधिभिन्नस्वकारण
विरहेऽपि स्फुटतरावभासमेतेन वि
चित्रभावचक्रनिर्माणमयीं विनि
द्रः सन्नात्मनः स्वभावस्यांपरामृष्ट
तितदा तेनैव द्रष्टृत्वेन प्रबोधकला
परमकारणस्य स्वस्वभावस्यैव पर
मेश्वरस्य स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तकार
णांतरानिरपेक्षं सर्वकर्तृतारूपं तद्ब
लभते अप्रबुद्धस्यैतत्स्मयत्नशक्तेरपि
समर्प्पमाणांतासिकतोयवर्षं वंता
न्तः सर्वं करोति तदेवमस्मिन्पदद्व

येत्रबुद्धस्योपलब्धिः स्यात् इतिश्रुते
पादितेपरशिष्टेजागदवस्थायांयेपद्ध
येस्मास्नास्तीमर्थोऽङ्कंभवति स्र
नोजागरावस्थायांशब्दादिविषयग्र
हणभ्यर्थैंद्रियव्यापारस्यवह्नितेस्वर
यावस्थायांचलोकोनस्वनादस्तेतःप
रिचितस्वयंदर्लेद्यंपरंतत्वमिति न
उपलब्धोनस्वबुद्धोपदेशमपेक्ष
नयवयनस्याद्दृहतिकरोजाग्रत्वयो
त्वागमस्मात्रगम्याविति नस्याविङ्प
स्पसर्वगतस्यमादिनाव्याख्यानवान्
हृतिकृदेतत ७ यवस्वपदेशाविष
यंस्यवस्थापिदानींपारमेश्वरस्यता
त्स्यसर्वव्यतिरिकत्वेनस्वांवस्वयेण
बुद्धिप्रकारस्यजागरादिष्वपिचतुर्थ

पदेशुविभागश्चनिपादयन्नायाह ज्ञा
नज्ञेयस्वरूपिण्याशाम्भ्वापरमयाशु
नः पदद्वये विभुर्भातिनदमत्रतन्त्रवि
स्मयः ४८ विद्रूपापकर्षेश्वरविन्मात्र
मूर्तिरात्मापदद्वयेजागरस्वप्नाभिधा
नेपरमयायक्तुनद्रूपत्वात्सर्वातिशायि
न्यापात्माविजनसामर्थ्येनपुनः साहि
तोभातिचकास्तिप्रकाशते कीदृश्या
शम्भ्वाज्ञानज्ञेयस्वरूपिण्याज्ञायतेने
नेतिज्ञानंबाह्याभ्यन्तरेकरणचक्रेण्य
हणात्मकंजनिमानंबोज्ञेयंग्राह्यंश
ब्दादिप्रत्वादिविषयजातमनेन
विशेषं नेदंत्वरूपंविद्यतेयस्याःसा
तथातयाकिमुक्तंभवति परमेश्वर
पदस्वमायावशात्नानादेवज्ञत्नपत

यावभासमानः स्वात्मवेद्यतिरिक्तो
परोक्षा किंज्ञानज्ञेयभावेनावभास
यंजागरस्वप्नदशाव्यवहारस्तुज्ञाव
यति यतदेवचाम्नाःश्लोकैः पारमम
यत्नस्यैवैभवस्वरूपस्यप्रकाशमान
नामतिरोटयतोज्ञानज्ञेयमयानंन
रूपतयास्फुरति भिन्नत्वभेदप्रथात्र।
मात्रप्राणेमायानमसिविगलितज्ञा
नज्ञेयविभागविभ्रममेकमेवपरमा
र्थसश्चित्प्रकाशैकरूपंनाटकवभा
वानुभवितृतामात्रयमेलत्वणशा।
किंकेनवमिष्यतेयतश्राह नदम्पत्र
त्वचिन्मयइति तस्माडुग्रयरूपास्पदा।
ह्याप्तदस्मत्रापरत्रस्वप्नत्यौमिथ्या
नेयदहद्योविभुर्मीति चेतयतइति

सं
वि
२५
39

वित्र उपलक्षं स्वभावस्यात्मा ईश्वर।
स्तन्मात्रशक्तिस्तयोः पदयोर्व्यति
रिक्तवेदनीयाभावान्निष्केवलस्याम
मात्रविश्रांतशक्तिरीश्वरपदप्रका।
शनः इत्यर्थः ननु जागरस्वप्नयोस्त्री
नन्वेयमयत्नेन स्वप्नमउदयोश्चिन्म।
यत्वेनैव प्रकाशनाभेदात्पदद्वयमेव
नन्वर्थपदवत्तद्वत्वमिति अत्रोच्य
ते जागरस्वप्नपदार्थानां स्थैर्यास्थैर्य।
र्यप्रतिविकल्पकत्वोत्सिभेदस्यैत।
तत्पदद्वयं यत ईश्वरपरिकल्पितः
सर्गो जागरावस्थायां दृढत्वेन प्रति
पाद्यते स्वप्ने त्वदृढत्वेन देवजपरि
कल्पित इत्यनयोः पदयोर्भेदकार।
।। स्वप्नावस्थायां तु सदपि विनर्मे

उद्रूपं तत्त्वं मोहवशादहमित्युपल
ब्धं च मर्कोरविद्धाद्दर्सादिवाभाति त
स्यैव तत्त्वस्य परमार्थस्तत्त्वयात्मत्वेनो
पलब्धिस्तदापदे इमं यस्त्वेषमन्त्रये
योर्भेदैः तेन च तत्त्वार्थे व पदानि तेज।
सप्राज्ञ तद्यादि संज्ञाभिः शास्त्रान्तरे
ष्वपि प्रसिद्धानि ज्ञानज्ञेयभेदेनेह
ह्येषमिमादिना यवगणानन्मेन हृतो १८
इदानीं तत्केन प्रकारेण प्रवृत्तस्यैवो
पदेश्यत्वमुपक्रान्तं तदुष्ठवितत्त्वमर्थ।
त्रुद्धानावर्तन्ततिषेद्धुं श्लोकत्रयमाह
गुणादिस्पंदनिःष्पंदाः सामान्यस्प
दमेष्क्रयात लब्धात्मलाभाः सततं
सुज्ञस्यापरिपंथिनः १९ अप्रबुद्ध
धियस्त्वेते स्वस्थितिस्थगनोद्यताः

सं
वि
धं
५०

पातयंतितुकंतारेचौरैसंसारवर्त्मनि २०
अतःसततमुद्यतःस्पंदतत्त्वविवि
क्तये जाग्रदेवनिजंभावमचिरेणा
धिगच्छति २१ ततःप्रस्तुतश्लोक
व्याख्यानश्लोकद्वयनिर्दिष्टाद्धेतोः
जाग्रदेवप्रबुद्धएवनिजंभावमात्मी
यंपारमार्थिकींसत्तामचिरेणत्वरी
यसाकालेनापिगच्छति सम्प्रत्य
पलब्धाभ्यासिकेदेशेनिपवकारेणाप्र
बुद्धस्यवक्ष्यतेति कीदृशःसन्नधि
गच्छति स्पंदतत्त्वविविक्तये सतत
मुद्युक्तःस्पंदस्यपरस्यशाक्तस्यतत्त्व
स्योपचरितसामान्यविशेषात्मकत
याद्विप्रकारस्येतव्याख्यास्यमानस्य
यत्तत्त्वंपरमार्थोयथाक्रममुपादेय

त्था च निश्चिते ऽपं तस्य विविक्तये।
विवेकाय पृथक्करणाय पश्च
याद्देयतमः परकारभूतस्य सत्वस्या
त्मस्वरूपस्याय महमस्मृतः संवेशम
वमतन्नेवं वयप्रलीयत इति श्रमवमर्शा
त्मको निजोऽयं धर्मः सामान्यस्पंदः न
चैतेन्यते हृदया विशेषस्पंदा अना
त्मभूतेषु देहेष्वात्माभिमानमुञ्ज्ञा
वयेतः परस्परभिन्नमात्रीयश्रमा।
त्वविशेषयाः स्विस्वितो ऽहंडःखितो
ऽस्मिमात्योऽगुणमयाः श्रमयश्रवा
ह्यः संसारहेतव इति विभागाय स
नते सर्वास्ववस्थास्ववयानेनोक्त
कः उक्तवक्ष्यमाणोपपपक्षयल
तुपायप्रतिपत्त्यभिव्यज्यमानस्व।

सं
टी
४१

41

लहंहितत्वादव्याहतौत्साहमध्यव
सितः एतेन प्रवृद्धप्रवेगोपाचपरीशी
लनैकतानः सत्वचिरेण स्वरूपमा
पलभतेनाम इति प्रतिपादितं क
तो हेतोः अथवा पिमन्युतितनाम इ
माह गुणादिस्पंदनिष्पंदा इमादि
यतो गुणादिस्पंदनिष्पंदा जगत्स्था।
परिपंक्तिनस्थितिसंबंधः स्पंदा।
नो देवज्ञानादिशक्तीनां निःष्पं
दानानार्थोऽन्यथात्वेन प्रहतः प्रवा
ह्याभिन्नः प्रमयः स्पंदनिःष्पंदाः गु
णाश्चादयः प्रथमेऽन्यथानयेषांते गु
णादयः स्वबोधात्मकत्वेन सत्वा।
दिमया गुणादयश्चते स्पंदनिष्पंदा
अहंस्वावीडः बौद्धइमादयो ज्ञा।

नभेदाः किंरूपः सामान्यस्पंदसंश्र
याल्लब्धात्मलाभः सामान्यस्य सर्वव्या
पकत्वान्नैलीनानन्तविशेषस्पंदस्य
परमशक्तिस्फुरित्तसंश्रयात् स
मागनमप्रारणतयाश्रयणञ्जना
हेतोः लब्धात्मलाभाः लब्धप्रसा
दितत्स्तेनतेनभिन्नेनाकारेणात्मन
स्वरूपस्यलाभउदयोऽपि येषां तथावि
धगुणादिस्पन्दनिःष्यंदाख्यस्यपरा
मेश्वरात्रुयह्वोदितहेयोपादेय म
नयप्रमातृभावस्य सामान्यस्पंदस्य
व परमेश्वरस्वात्मशक्तिनैनिबग्नति
ष्ठितनिर्विकल्पस्वप्नेस्थितेः स्वभावा
क्षयाख्यपरागजनितान्योन्याभिन्न
त्वेभ्यो विशेषस्पंदेभ्यो व्यवहृतस्य

सर्वाक्षाभिमानस्योक्तवत्प्रमाणो
ऽभ्यासनिमिषोन्मेषेन विजिगीषा
माणस्यापरिपंथिनः स्वः स्वबला
विर्भावात्प्रतिहतस्वभावावरण
मामनन्याः संतोऽप्रतिहतोपिनः संपद्य
रन् परतत्वोपलब्धमाहेनिहंतेन।
प्रभैव प्रीतियावत् इदमत्रतात्पर्यं
येकेवलस्यकस्यचिन्मायीयस्यप्र।
मातुः स्वात्मात्मकत्वाद्गुणमया
स्पंदनिःष्यंदाः प्रसरंतितेसर्वेप्या
केवलस्यानात्मस्पंदमात्रिमेतेनमा
त्मोत्तेप्रतिलभंते प्रबुद्धस्यवत्तत्तथा
तदुदयाभिज्ञानाद्वज्ञापात्र प्रतत्स्स
निमेषोन्मेषतत्प्रतियोगिनोभ
वितंतन्प्रभवंतियेनप्रबुद्धोस्तेरते

दुर्निर्वारभ्रमरादस्मात् अप्रबुद्धीय
यस्मादि अप्रबुद्धापरमेश्वरपरान्त
रहविरहाद्विगलितगाढात्तान
यीनिद्रायोः अज्ञायेषांतेनयानाम्
नरमीयथाख्याख्यातागुणादिसंद
निः षंदाः चौरविभीषिकाशनैम
ऊलनाद्याहरणेनयवडुकृतोरेडुलें
छो संसारवर्त्मनिजन्मादिशंवयमा
गैयानयंति तत्रानवरतभ्रामयंति
कीदृशाः संतः स्वस्थितिस्थगनेन।
यतः स्वस्मिन्परमात्मनिसामान्य
स्पंदमात्रकर्मकेस्थितिः निर्विक
ल्पकप्रतिपत्तिप्रभवास्तुस्थितायाःप्रति
ष्ठानस्याःस्थगनेसमयवाञ्छादने
उपनायगृहीतोयोगःप्रतिपतन्मत

सं
दी
५२

43

सप्रमेयस्याभावाल्लक्षणसत्वादेव
सुपरिताः किन्तु कम भवति यथा को
ष्ठिकजातीयसमादिना घवस्यामत्र
स्यादपि सेमादिस्वसामर्थ्यसत्वेनाश
तिपद्यमानान् अन्तरप्रदित्सोविप
न्नाः स्वपदमपरोपणावहा वियोग
महन्ति यमनेपानयन्ति । अंवसा
मर्थ्यमङ्गावश्रुतिपनेः यवमप्र
हस्य सर्वकर्तृत्वादिलक्षणेनि
जमहिमानेसामान्यस्यदत्तं पविष
मानमप्रतिबुध्यमानस्य सर्वका
यपरतंत्रदेहादिसर्गमिवात्मेत्वा
वगच्छन्ते यतो लक्षसराः प्रवि
मोहदुःखिनो हमिमाद्येयोगणत्र
धानाः शमयप्रवाहासमेस्त्वात्मनि

स्थितिं व्यवधाय संसारमेवावसाद
यंति अप्रबोधयन्नामेतिप्रबुद्धाय
वोपदेशस्यविषयानाप्रबुद्धातेषां
कथंचिद्गृहीतमप्युपदेशवचनंवि
ष्यापकप्रतिपत्तिस्थिरशिलप्रस्तांना
नविश्राम्यति यथोक्तंकेनापि हे
यत्नमप्युपगतनाहृदयेनरोहंशा
म्याः प्रभृतमनसामप्युपदेशवाचः
श्रात्मनमादयन्तिकिंनलिलीदा
लानांस्मिह्यानिरन्तरतयापिनभोत्र
याराहतितत्रजागरणवस्थायामि
तिहृनिग्रंथः प्रक्रांतमाउसारेणप्र
बुद्धावस्थायामितिवोद्धव्यंयदिवा
मतनीयुक्तपदेनप्रबुद्धस्वीकार
मति मतनोपक्रमः प्रबुद्धोवक्त्र।

सं
टी
४४

44

मार्गोपदेशक्रमेण जाग्रदवस्था।
यां व्यवहारदशायामेव निजंभाव।
मपि गच्छतीति व्याख्येयं व्याख्यान
मेतल्लोकत्रयस्यापि विभागेनः यतः
सततं सर्वकालं यः करोतीमां दि
ना तथा उणसंदस्य सत्वरजस्तमे
रूपस्येमादिना तथास्वस्य सर्वो यो हि
मादिना ग्रंथेन एवं प्रबुद्धस्यैव जा
गरत्वर्ययोगोपदेशमेव व्यवस्थापि
तं सर्वशरीरिसाधारणजाग्रद्दशामे
तल्लीनामेवनावमरनमोपलब्धि।
स्तूपदेशमाह अतिक्रुद्धः प्रहृष्टो
वा किं करोमीति वा मृशन् धावं।
यायत्पदं गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठित ॥२२॥
सामान्यविशेषभेदेन प्रतिष्ठिता

प्रतिष्ठितत्वपत्वात्स्पंदस्य हेतुर्विधेस्य
ते उपादेयः प्रतिष्ठितः स्पंदतत्त्वो
पलम्भनइतिसंबंधः यः प्रतिष्ठित
स्वतत्त्वविषयदेशहेतुस्वर्गविनाद्य।
निमविशेषस्पंदाविषयत्वादव्यका
म्यस्थितिः स्वभावमात्राधारः सामा
न्यो स्त्राख्यः स्पंदः प्रभुस्त्वमितस
मस्तविशेषशक्तिचक्रपरमात्मध
र्मः सतत्त्वतस्मिन्नर्थेनैवनिर्दिश्य
मानेयदेतदुपलब्धिणीयः कस्मिन्
यस्मदमतिक्रह्नोगच्छेत् प्रमग्रक्र
नवाकरणोपद्रवाद्विषदर्शीदिनाती
व्रतरकोपाविष्टः तज्जर्षविकारादव
स्थायाः प्रागेवप्रहितिजातमात्र
क्रोयोयर्मदेयांभ्रुमिकांगच्छन्नसा

स्मादयेन तथातिखिन्नो यसदंगच्छे।
तन्नृस्वपस्यिनः शाणसमत्रमद्यदे
दर्शनादिप्रत्यहः प्रकृष्टेन परमेना
तिशयेनात्यहः प्रभृदिनस्थानेदनिभ
रत्नैर्वैवामन्नमात्रप्रत्यच्छोवसदंग
च्छेन तथा किंकरोमीतिमन्दमम
दंगच्छेन कष्टेन राज्ञादिप्रणयावा
वलवताभिभूतस्तस्मात्कारायक
नेत्थनिश्चयमलभमानः केवलं।
किंकरोमि कमुपायमत्रावलंबेयः
इतिभ्रान्तिपतितमृछपवाम्नर्षविकः।
लयशिरावरणाविनहृतिः योऽसमि
कामोयानिहितन्त्रश्रीनहितसदेपल
श्रिविमर्थः एतेनप्रकारत्रयेणाङ्गःव
स्त्रावेमाहात्म्यविषयग्रहणरूपोनः

कारणमायायारमयजाग्रदवस्थाविष
येणैवंविधानिप्रकारान्तराणिसंरू
ढानिवेदितव्यानितेनातिक्रुद्धव
दर्शं किलैतज्जनविनाशश्रवणादे
नाकारणेनातिशोकाविष्टोपिशो
कस्यजनकास्तकमलत्वादिविकृतेः ग्रा
गेवसम्भिषतमात्रशोकोयमदे
गच्छेत् तथाकस्मात्कुपितक्रुसो
गव्याघ्रादियामगोचरगमनादिना
निमित्तेनातिभीतत्वेपिवसयः स
सम्भूतमात्रभयोयमदेगच्छेत् तथा
घेतज्ज्वरपापदपदार्थदर्शनादिहे
तुनाजातमात्रज्वरज्वरसोयमदेगा
च्छेत् तत्रापिप्रतिष्ठितसंदेहपल
त्रिविरित्यादिदृश्यभवति क्रोधशोक

भयजुगुप्साभेदेन चतुर्विधस्य दुःख
राशेरनित्यकृच्छ्राहेनोपलक्षितत्वात्
तथा शरीरदृष्टवन्निजवीर्यबलसंपत्ति
सद्भावनादिहेतुना सुखकरमपि।
कार्यं निर्दिष्टं विविधं निर्विकल्पमेवे
ष्टं हर्षमानोत्सृष्टि नियमं संदर्शकत्वेन त
थैवादृष्टस्वर्गापवर्गरमणीयादिप
दार्थदर्शनादिना सम्पद्यति विस्मा।
याविष्टीयमसंदर्शकत्वेन तथाद्भुत।
नादिनाकारणेनोऽसन्नमात्रातिहा
सोयं संदर्शकत्वेन तत्रापि प्रतिष्ठितं
स्पदोपलब्धिर्विस्मयादिष्टं भवति ह
र्षोत्साहविस्मयहासभेदेन चतुष्प्र
पसुखराशेरतिप्रलम्भश्लाघ्येनोपल
क्षितत्वात् तथा किं केनेहनामस्त

वस्तुरत्वादिनादृष्टार्थेनिश्चयाव।
धारणाभावात्स्तशयाविशेषेयमंद।
गच्छेत् तत्रापि सर्वं वदुपलब्धिर
स्तुपादिदृष्टंभवति विस्मरणादिदशा
स्वतत्त्वाप्रतिपत्तिलक्षणस्यवस्तुवि
षयमोहरूपत्वेः किंकर्तव्यतामूढ
भावेनोपलक्षणात् एवमंतःकर।
णव्यापारशून्यजाग्रदवस्थाश्रयंपर
तत्त्वोपलब्ध्युपायमभिधायएतदीदृ
ग्व्यापारशून्यजाग्रदवस्था अथस्व
स्वयदात्यर्थोस्फुटोस्तिइत्यत्रप्रसं
गाद्वक्ष्यमाणत्वात् संप्रतिकेमंद्रि
यव्यापारशून्यजाग्रदवस्थाश्रयं तं
पदंप्रतिपादयितुमाह यावत्ता
यमंदंगच्छेत् तत्रतस्मिन्नपिपदे

सं
टी
४७

47

प्रतिष्ठितसंदेहपलब्धिः तत्रहीच्छा
प्रयत्नज्ञानक्रियादिवृत्तीनां विभा
गग्रहणाद्धृदयेश्वरत्वाभिव्यक्तिः
तथाहि यावतः प्रतिपदं पदोज्जिही
र्षोद्वारप्रयत्नदेशावधारणपदवि
मासक्रियादिवृत्तिविशेषेषु सद्भ
वानवधार्यमाणविभागत्वादसत्त्वि
वसंविद्विभागपरस्वभावमात्रप्र
तिष्ठिताभवन्ति तदापावशपवपर्मे
नैश्वर्येत्वमाविशन्ति एतदपिता
गादिकर्मेन्द्रियव्यापारोपलक्षणा।
र्थैवेदितव्यम् तेनयावत्स्वदनिव
हरवर्णस्वरोच्चारव्ययत्रवाग्व्यतिर
पियमदंगच्छेत् तथावीणेवाणु
वादनानिनृवितितत्व्यापार्यमाण

कंगुलिकलापोयमदंगस्थेन न
ज्ञापि प्रतिष्ठितस्पंदोपलब्धिरिसप
टिं भवति सर्वकर्मेंद्रियाणांयाव
स्पंदेनोपलक्षणात् यथार्थोस्फुटो
ऽहमस्मादिस्माकेबुद्धीन्द्रियव्यापार
गतामेतामुपलब्धिं दर्शयिष्यति य
स्यापि च सर्वस्य प्राणभूतः सर्वो व्य
स्यात्व सर्वेन्द्रियवृत्तयो नान्तरेणानि
मेषोदितप्रतिष्ठितस्पंदप्रकाशापरि
स्फुरितसमापत्तिस्वन्मिषितमेवप्र
भंवति तथापि मायापाशकलुङ्गाविता।
भेदावभासवलान्नानात्वेनोल्लसद्भिर
न्तैः ज्ञानक्रियाविशेषैर्भवधीय
मानस्वभावोऽप्रतिष्ठितः स्पंदः प्रबुद्ध
स्याप्युपलब्धिगोचरत्वेनागमयितुम

मथाकाशइतितदुपलब्धियोग्याःका
श्चिदेवातिक्रम्यवादयोदयोदशाउ
पायैवेनसंशृत्योपदिष्टाः यत्राध्य
त्रुहस्यसंभवमस्तशाम्यमानाः सद्यः प्र
तिहतसंदेहोपलब्ध्युपायतोभजंतेन
वत्रभृज्यमानाः सात्वस्याद्दुःखेम
ग्येव ततोनिह्नोतत्त्वप्रबुद्धउपदेश
वशादुपजाततादृशात्मस्वरूपवि
वेशवतनतमश्नातिशयः स्पंदतत्त्व
मनुभवतियदनुशीलनैकाग्र्यात
क्रमेणप्रबुद्धपदवीमपिरूढः
सर्वेषांतुर्यविघ्नानीतिविन्दतेमत
तस्यवस्पंदतत्त्वस्यमादिनाहतौ २२
मथजाग्रद्दृसंततौलीनतुर्यदशाग
तत्वभावोपलब्धयेस्रोकत्रयमुप

योऽपदेशायाहन्तत्वमस्मलंतावत्
यामवस्थांसमालंब्ययदयममव
ह्यति तदवश्यंकरिष्येहमितिसं
कल्पंनिहन्ति २४ तामाश्रित्योर्ध्वमा
र्गेणचंद्रसूर्यावुभावपि सौषुम्ने
ध्वन्यस्तमितौहित्वाब्रह्मांडगोचरं २५
नेयच्छेदोपलत्तितवाकनिर्दिष्टा
मवस्थांतदयाम्याश्रितामामायधकृत्।
यस्यांचंद्रसूर्यौमतःप्राणोद्वावपि
सुगलपदेवास्तमितःप्रलीयेते किं
भूतानांहृदयदेशाश्रयाणमाणसाम
कादेवब्रह्मांडगोचरंहित्वा यदः
नस्तद्बहिरितिब्रह्मांडशरीरंसप
र्वगोचरः स्वप्रसरस्यापिकारणंतद्धि
त्वाम्यकामेचेपरनाभावादितिकः।

सं
टी
४९

49

मेमर्थः केनपथ्याप्रसन्नमितःकुर्ध
मार्गेणसर्वातिरिक्तेनालौकिकेन
वर्त्मना तथाचेद्रशाहृद्रतिपाविता
त्ममनःप्रसारद्रूपाज्ज्ञानशक्तिमिदं।
हेयमिदमुपादेयमितिद्विधासंसा।
रोगाचरेवालम्बनीयेत्निजेविषयमने
नस्योदशायांमध्यस्थतोशाणसहका
रणमेवास्तमेति तथाहर्यशाहृदि
नाप्राणप्रसरस्यक्रियाशक्तिला।
नानाडीसंचारलक्षणाऊस्तमि
तिविलीकृतसत्तामात्रप्राणरूपतामा
पन्नालौकिकातिरिक्तेनपथ्यास्वपदव
वशाम्यति ततःसोऽप्रमेयोधमस्त।
मितरस्मात्स्वप्रमाणाभियाशरीरम
र्याशितायानाडीतदीयेश्वनिपरर्से ः

पारमेश्वर्याः शक्तेः प्रवर्तनमार्गेष्व
पायाम्पनः ज्ञेयकार्योपरागपरिता।
गात्स्वशक्तिरूपतामापद्येते इतिया
वत् किंनादृशामास्थितिमेमाह याम
वंस्यासमालंव्यसमस्यक्तसमस्तव
स्त्वाप्यतित्विमितसर्वशक्तितया।
लंव्यावष्टकस्मिंश्चिदवसरेपुरुषा
स्तिष्ठतिकिंभूतासमालंव्येति स
मालंवनक्रियापूर्वत्वाभाविक्रियं
नरतिष्ठवाक्यमाह इतिसंकल्पति
इमेवं संकल्पेहकृता कंथचदयं।
ममवत्यति नदवस्यंकरिष्येहमि
ति यस्मात्ज्ञातिक्रमात्स्वयपवशाएं
स्यादिगनर्थः समापततिसोत्रव
ज्ञादिरयमितिनिर्दिष्टः स्वयंयस्य

संटी
५८

50

त्वममकर्तेयमनयावदन्यत्तिजल्पिस
पतिनदवश्यंसर्वात्मनापरीक्ष्यत।
समस्तामकरणीयोहंकरिष्ये।
पादयामितिभुगलकस्यवाकार्थ
संगतिःनदेहत्वामंयेकेनविकार
णेनावश्यकरणीयवचसाग्रभवे
सुनाकारयितव्यवस्तुविवदया।
दिमस्पृष्टस्त्वधवनस्तुसूक्ष्मामा
त्रितिविडवयानत्वात्समस्तहृन्ने
प्रमस्तमयंसनिसंविनरीयांदश
मवशाष्वेवाविशानितन्यमवशी
भ्यासामरतोनपतविरितिश्रुत्व
लोऽगोचरपाहेनशरीराकाशस्य
चेद्रसार्थपाह्याभ्यांमनःप्राणप्रसर
योऽस्यप्रतिपादनेप्रयोजनं अनेनो

पदेशेनश्रमभिज्ञाप्यननरीयदष्टा
शमवमर्शाभ्यासकाष्ठाधिरोहिण :
प्रबुद्धस्यनिखिलबाह्याभ्यन्तरावा
न्तिक्रान्तपरमपदविश्रान्तिलाभइ
तिव्याख्यानमेतद्वृत्तिकृता संदर्भेण
मवस्थामिमादिना नस्यतामवस
स्थामिमादिनाचर्यकेन २५ नन्वे
वंविधादशासर्वस्यकस्यचित्का
येचिदुपजायते एवन्तत्किमुपदे
शेनेत्याह तदातस्मिन्महाव्योम्नि
प्रलीनशशिभास्करेसौषुप्तपद
वन्मूढः प्रबुद्धःस्यादनाहतः २८
तदातन्मात्रदशाविशिष्टकाले
सौषुप्तमाध्यप्रतिपादिनेमहाव्यो
म्निपरमाकाशे समस्तवेद्यवर्ति

क्तिस्वरूपवाक्यहृदयात्मकश्च।
नाकाशस्वरूपवैलक्षण्यश्च महा
योम्नमशाहृप्रतिपादितस्वस्वभा
वृपवकोटाशिप्रलीनशाशिभास
करेश्रमस्तमितसमस्तज्ञानक्रिया
प्रसरप्रपंचेस्मृतः परमेशानियमर।
ह्मिपरयास्कैस्तुस्पर्शाभावान्निद्रा
णायस्तुश्रमयनिद्रावसादः स्वप्न
वस्थान स्वप्नभावस्थायामिवभ
वेत् यथा स्वप्नभावस्थाप्रलीना
खिलवैचप्रपंचरूपस्याप्रवृत्तस्य
तत्कालमनुभवसामस्त्याभावान्मो
हमस्येव नैर्थेषानर्थ्यंदशापिमो
हमस्येवमनुद्धः पुनरीश्वरशक्ति।
पातप्रभावान्स्वकर्षेणलोकाति।

रिकातिशायेन प्रवृद्धः प्रसृदिता।
सम्यग्ज्ञानदृष्टिः तादृग्दशाश्रम
वमर्शावसरात्तुक्षनन्तर्योवभोगः
श्रनाहूते देहाद्यवच्छिन्नाहंप्रत्यय
रूपेणावरणेन विमुक्तः स्यात् सं
पद्यते नं देतस्मिन्महाव्योम्नीमा
दिनायंथेन माख्यातेहूतो २८ प
वं देहादिवेद्यवर्गव्यतिरिक्तत्वेन
सर्वदशानुस्यूतो पलब्धमात्रता।
दृश्यैकस्वभावेत्वन चोपपादित
स्पष्टतिपादितोपलब्धायायस्य
स्वात्मनयव शांकरस्पयस्मामस्थं
न्तदेवावश्यकरणीयशास्त्रचो
दितक्रियासाधनभूतानां मंत्रा।
ऐंग्वीर्धमितिप्रवृद्धमेवमलब्ध

स्पं
टी
५२

52

तात्मगात्स्वस्वभावं प्रत्यपदेहंङ्गग
लकमाह नदाक्रमप्येवलमंत्राः
सर्वज्ञवलशालिनः प्रवर्ततेपि।
कारायकरणानीवदेहिनां ४२
तत्रेवसंप्रलीयंतेयांतत्स्पानिरंज
नाः महाराधकवितेनतेनद्देतेने
शिवधर्मिणः ५८ शिवस्यपरमे।
श्वरस्यानमसाधारणः सर्वज्ञादि
गुणोधर्मः सविद्यतेयेषांतेनथा
शिवादभिन्नस्वरूपाइत्यर्थः केन
हेतुनायतस्तत्समनेनतत्प्रतिपादि
तस्वरूपस्यशिवस्यसंबंधिवलसा
मर्थ्यंशक्तिमाक्रम्याभिचारपित्वा
वस्थायेतनदभेदापपन्नात्मत्वोक्त
त्यसर्वज्ञवलशालिनः सर्वज्ञस्य

शिवस्यबलेनशक्त्यास्वाद्यमानाः।
सन्तोधिकारायप्रवर्तन्ते यथास्व
प्रतिनियतकार्यसंपादनसामा
र्थ्यंप्रसरंति एतेतुनास्मिन्परमे
श्वराभेदशा उन्मादविनाशधर्मक
वर्णमात्रात्मकांतरणमपिकुञ्जऽये
त्तमशक्ताः उज्वलाक्रमेणनत्र
नियतेतिकर्तव्यतामहात्म्यादीना
दिहृस्मिकाविघाकर्षणेनपराप
रस्वकार्यसंम्पादनाधिकाराप्रति
हतशक्तयोभवंति यथैवसर्वमे
त्राणामुक्तंबलाक्रमलक्षणवी
र्यंसामंतत्वायमेघाभिन्नाधिका
रिणं सैवंसर्वार्थसाधनाधिकृताः
कथंनभवेयुरित्यत्रपरमेश्वरपरि

स्पं
टी
५२

53

कस्मिन्नियतनियंत्रितत्वमेव हे
तुं प्रतिपादयितुमुपमानमाह
कथमेते मंत्रा नियता धिकाराय
प्रवर्तंते साधकानां देहिनां कार
णानीव यथा हि देहादिमात्राति
मवस्तुवद्वस्थितात्माभिमानिनो
सर्वशरीरभूतोकारणानींद्रिया
णियतः करणवर्गो यमित्यत्रप्रति
पादितस्वात्मा परमेश्वरादेव चेतन
तामासादनहेतुग्रहणादिलाभसा
मे सति करणानि तत्परिकल्पित
नियतिशक्तिवलाक्ष्वहादिविषः
यप्रकाशनमात्रपर्यवसितसाम।
र्थ्यानि यथा स्वस्वकस्थगाधिका
राय प्रवर्तंते न सर्वाणि सर्वस्मै तथै

वैतेमन्त्राः साधकानां स्वीकृतपर
स्वभावाद्दप्रतिपन्नीनां यथानिय
मितनाधिकारायप्रवर्तन्ते तस्मा।
त्कारणवर्गवत्सर्वेऽत्रबलशालिनो
ऽपिमंत्रानियतनाधिकारायव तन।
स्वशिवधर्मिणो मन्त्राः यत्कृतनाधि
काराः संतोनिरंजना अंजनाख्य।
चणोपरागत्वेणाद्वर्णादि रूपभावना
त्मकाद्वानिर्मुक्ताः अनपवृत्ता।
तद्रूपाः शान्तंसुहं संविन्मात्रावशे
षवानिर्विकारंरूपमात्मीयंघातेनै
हेशाः संतस्तत्रैवशिवेपरमकार
णे स्वस्वभावेप्रलीयंतेतादात्म्यरूप
यान्ति केनसाकमाधायकवितेन।
सहसाधकमनसासाकं तस्माद्ध

सं टी ५४

54

दशायामभिसंक्षुब्धायिविरहात्मा
भाविकमात्रावशेषं तस्माच्चकवि
नेशिवपवप्रलीयनेनतदैकात्म्यप्रग
च्छति यवमेनेननात्मिकं मत्रवी।
र्यं प्रतिपादितं भवति नादिंदम्भव।
तिमंत्रचेनसोर्थं दयास्तमयदशायो
परमकारणाच्छिन्नादभेदइतिमं
त्रात्मकतयासाधकचित्तात्मकत
यायच्चशिवशक्तिरेववर्णसकला
दिरूपयाविर्भावादिनासनीसंप्रम
नासादितस्वस्वभाववलस्पर्शोप्रा।
क्तिपत्नीनांसाधकानामभेदविभ्रम
मुमादयंतीनियतार्थसाधनापि
कारायपर्यवसानि यत्त्वयथाप्र।
तिपादितेस्वस्वभावतात्मप्रतिप

त्रिस्तस्मोद्यास्त्वमयत्त्वस्यसर्वेमं
त्राः सर्वार्थसाधनाधिकारिणोभ
वंति ननदिति कर्तव्यतामाहिस
नियमाद्यपेक्षाविनाप्यासतोक्तामं
त्राः यद्यदुच्चनयेनश्येनाभिसंधिनो
च्चारयतितत्तस्यामोघंमन्त्रनामाया
यतइतिस्वभाववलाक्रमणमेवहि
हिंसनोमन्त्राणांवीर्यभ्रम्यवमृह
च्चयोगिनेतिनामसर्योर्थः उपला
लाणार्थेचेतत्सम्मंतव्यं उक्तोपपत्ता
नकेवलमन्त्राणामशिवर्यमिणे।
यावन्नकाचित्क्रियाज्ञानेकार्येत्रे
येवावस्तुसंभवंति यमस्तत्राभि
दापनिलज्ञात्मकसंविद्वात्मकमे
वनभवतिइतिसमन्तरमेववक्ष्यते

सं
टी
५५

55

स्वात्मानमेनन्हुतो यद्वलेनिरावरण
विद्रूपमित्यादिना २८ इति श्रीराजा
नकरामविरचितायां स्पंदविवृतौ
अनतिरिक्तस्वभावोपलंब्धिहेतो-
र्योनिष्पंदः ॥ इदानीं पदार्थान्तरोन्म
न्मासंभवयाशंकराणां श्लोकात्पर
र्थानि ज्ञाने स्वस्वभावैस्सेवाशिवस्य
विश्वव्याप्तिमयशक्तिचक्रविभ-
वत्वशीलत्वमवृत्सरश्रामस्त्वपपस
पलब्धिभंगानिर्वोढयितुं श्लोकद्व
यमाह यस्मात्सर्वमयो जीवः सर्व
भावसमुद्भवात् तत्संवेदनरूपेण
तादात्म्यप्रतिपत्तितः २९ तेन शब्दा
र्थचिन्तासु न सावस्था न यः शिवः भो
क्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः।

तः १। इतिवायस्यसंवित्तिःक्रीडा
तेनाखिलंजगत् सपश्यन्सततं
युक्तोजीवन्मुक्तोनसंशयः २। य
स्येतिवासंवित्तिः सजीवन्मुक्त इ
तिसंबंधः इमिवमिदानीमेवप्रति
पाद्यप्रकारेणयस्यवास्थायकोन्त
मस्यसंवित्तिः समग्त्वानेसततम।
अवस्थानेनसर्वावस्थासुयुक्तः स
माहित उक्तवक्ष्यमाणोपदेशाद्
शास्वभावबलपरिशीलनाश्रमा।
नैकाग्रमनसः सजीवन्नियतदेहा
दिकारणाभ्याणोपाययन्नेवयुक्तः
सर्वव्यापकसर्वात्मकसर्वेश्वरस्व।
नेत्रस्वभावाहंकारप्रतिपत्तिदा
र्ढ्येनजन्मादिविरोधान्निष्क्रान्तः य

सं सौ ५८

58

रमेश्वरपदसंहत्नरमज्ञनसंशयोन
भ्रांतिः स्वसंवेद्योपसुपलब्धिनिष्ठ
केम्मत्वादस्यार्थस्य किंतर्वेजीव।
न्मुक्तः अखिलमशेषमनंतवस्त्व
किंचिविचित्रजगद्विश्व क्रीडयेवनस्य।
निर्मितंचराचरभावक्रीडनकोपर
चितलीलामात्रतयापश्यविभावय
सर्वोहिजनोत्तुमिषितस्वस्वभाव
निभालनंतमविमलविज्ञानदृष्टि
रात्मनेभ्योमनन्यविभिन्नमखिल
मिदंभावजातंकुतश्चिदमनः कार
णाद्ध्रुत्तमनिर्णामसमानः तद्भाव
जमहर्षशोकभयादिविकारानत्त
भवन् भवान्निमग्नः पुनर्जन्मादि
वेदनमाजनंतोभजनेपरत्वप्रतिपा

यप्रकारेणोमन्नपरसंविदभिव्य
क्तिः सयथाकश्चित्क्रीडापरः स्व
परिकल्पितैः मयूरकोयादिकार
णभूतभावप्रतिष्ठेदकैः क्रीडोल्ल
ग्राष्यानल्पवेदिवाङ्मयादिविकार
कालुष्यंमनागपिनापद्यते नैव
वभावानांस्वस्वभावशक्तिविच्छे
भिनमात्रंतयाप्ययथात्म्यवेदीमन
मनागपिविहतिंनापद्यते एवं
एवंक्रीडानेनैवप्रपंचजीवन्नेव
मुक्तः कथंयस्यसंविन्निरतिने
नेमादिश्लोकेनप्रतिपादयति
तेनवक्ष्यमाणेनइहैवनापाद्यार्थं।
चिंतास्यावश्यमेवनास्तियानपि
वहतियस्यसंवित्तिःसजीवन्मुक्तः

ॐ इतिशास्त्रार्थप्रमापकः पदसमु
दायो यो ज्ञानमात्मादिभेदाद्विविधम
भिधेयं च तज्ज्ञानेन योऽभिन्नास्तथा
न्यथाविकल्पनाः एवं तद्विज्ञेय
वस्यपरागाद्विचित्राणि ज्ञानानि
यन्मयो व्यवहारः यतः स्वशास्त्रार्थं
विना स्वस्वावस्थादर्शनकाविक्ष
हं विनात्वकार्थं विनास्यावानसं
भवति यथाशिवपक्षसानात्रभव
नियतपवंतदाभोगैवानुभविता
ईश्वरः सदानिसंसर्वत्रसर्वास्ववा
स्थास्वभोग्यभावेनानुभवनीय
वस्त्वात्मनास्थितो नपश्यकिंकिं
विज्ञेयं नामास्ति तत्त्वानवमर्षं
मात्रविज्ञेयभिन्नमेतज्ज्ञोक्तभोग्या

विभागरूपं केनहेतुनासावस्था

नयः शिवस्तस्माद् यस्मात्तविस्था

स्मात्सर्वमयो विश्वरूपः परस्यव

त्तिविकल्पप्रतिपत्तिः जीवस्यापियो

व्यवहारः सोपि वेद्यवेदकाभेदका

भेदः सर्वकत्वैयैवोपपन्नस्समर्थ्यः ऊ

न.पन तत्त्वे वेदनं रूपेण तादात्म्यप्र

तिपत्तिः सर्वभावसद्भावात्

सर्वमयो जीवः नस्यकस्यचित्से

वेद्यस्य घटसुखादिवादेर्यत्संवे

दनं ज्ञानं तस्य यद्रूपं स्वभावस्तेनेद

न्तेनाद्यानातात्म्यप्रतिपत्तिः नद्भेद

संवित्ततो द्वैतो निवर्तमानोयः सर्व

भावसद्भावः सर्वेषां भावानामु

मतिस्तस्मात् सर्वमयो जीवः॥ किं

सं
टी
५८

58

मुक्तं भवति जीवस्यैव व्यवहारो वि
चार्यमाणोयं वस्तुयाथात्म्यमुपा
पादयति तथाह्ययं स्तुविषयं स
विदन्नेव स्वस्तुद्भावयति सृजति
संवेद्यमानमेव हि वस्तु स्वरूपं ल
भतेन न त्वसंवेद्यमानम् संवेद्यमा
नता च तेन रूपेण प्रकाशमानता
प्रकाशमानत्वं च प्रकाशाद्व्या
तिरिक्तं नाम किंचित् यदाहन्या
यवादीवेननोऽभ्याप्यवेद्यतादन
द्रूपाप्रवेशनादिति एवं च यथा
दयं जीवः संवेत्ति न न दस्य शरी
रमिव संपद्यते नन्वनियतपरिशार
कात्याद्यवयवसन्निवेशएव सो
मात्यस्य संवेद्यमानतावस्थायामे

वशरीरिभवमस्यदात्महन्तिरिक्ता
विषयपवनतयाचसंवेद्यमानत्वा
त्सामान्याद्विविधशरीरमस्यान्ता
तंनत्वविज्ञिःश्चनात्मकेभावात्म
केच तत्रमायाशक्तिवैभवविस्मृ
तितत्वात्विकभावनयावस्तुसंवे
दनावसरेस्वस्वरूपापरामर्शाप्तकले
नसामकोशजीवोवक्षिमाणहेका
रास्पदतयाशिरःपाण्यादिमच्छ
रीरकेनयमराम्हषीतितदस्मरूहा
दिमयत्वाज्ञानात्मकमिदंकं यत्त
न्तिरिक्तंयत्नमतिरिक्तंघटादि
विषयेवेनयरामृषीति तत्ज्ञाना
त्मकंपरमार्थेतुविचार्यमाणेह
यमप्यस्पशरीरसंवेद्यमानत्वा

सं टी ५९

59

विशेषात् एवं संवेद्यमानतालक्ष
णभावं समर्गावस्थायां जीवः संवे
द्यवस्तुव्यतिरेकात् सर्वमेयावि
श्रान्तरूपस्थितोपि संवेद्यावस्तुसं।
वेदनतत्परामर्शात्तुन्मेषात्मसं।
मितमात्मव्यतिरिक्तकारणात्वन
रत्वात्मकत्वेनात्मनः परस्परत
श्चेण्यक्येनव्यवच्छिंदत्तात्मानं च
देहाद्यहंभावेनाध्यवस्य जन्मादि
वैधर्म्यात् संसारीजीव इति व्यपदि।
श्यते यदापि वदिवाकरप्रकाशे।
स्वपानजनितप्रबोधोपलब्धिनिवि
षदृष्टिस्फुटनरप्रकाशमान
देहादिव्यतिरिक्तसमभावस्य।
स्थितादेशतिपत्तिः समयावेश

तत्त्वसंवेदनपरामर्शशक्त्याभिव्य
क्तिर्भवति तदा स एव संकल्प
मात्रविलिवितविश्वव्यक्तिमय।
शक्तिचक्रः शिवः संपद्यते तेनो
क्तं तत्त्वस्वसंवेदनवेलेन यावता
दाम्यप्रतिपत्तिः संवेद्यमानवस्तु
भेदसंवित् ततः सर्वभावसमु
द्भवः तस्माज्जीवत्वावत्सर्वमयः
तेन चैतस्य सर्वमयत्वप्रतिपत्तिल
क्षणेन देहेनाध्यावसानास्तिया
शिवमयीन भवति ततश्च भोक्तैव
स्वैरीभोग्यभावेनेशितत्त्वस्वरूप
त्यासदासर्वत्र संस्थितः एवं यस्य
वासंवित्तिः सजीवन्मुक्त इति वा
क्यसमन्वयसंकलनार्थमेतन्मता।

रुक्तं इत्यनेनश्लोकेनत्रयेणात्मना।
एवविश्वरूपत्वेनस्थितिःप्रतिपादि
ताविश्वरूपंचस्वनिर्मितान्तरानुप
पत्तेः यथोक्तंब्रह्मविदा कल्पयत्य
त्मनात्मानमात्मादेवःस्वमायया।
सएवबुध्यतेभेदमितिवेदान्तनिश्च
यइति तथात्मनापिस्वातिहासेणा।
कं विविधैरुपाधिभिरवस्थितेर्ब।
हिःस्फटिकादिवन्नैवविविक्तो।
ष्यतो यदितेकदाचनकथंचनक्व
चिद्भवतितदमात्वदवभासनः पृथ
क् परमाणुपाकपरिणामविभ्रम
उत्मावाविवर्तैरितिविश्वमिथ्यानाम
विविधात्मभेर्यदिहतोठकल्पनास
नवशाकिरेवनतथोपपादयेत

नेदिद्राणिपिचप्रतिनिमेषमुन्मिषति
मिषद्विकल्पविविधांशुमण्डलः प्र
तिबानिशुद्धवपरङ्कनैकरूपः स्फुर
सिद्धमेवचिन्मयोमार्गः व्याख्यान
मेतद्भृशौः पृथकसर्वात्मकप्रवा
यमात्मसमादिनानेनतथाविधेनेमा
दिनापवस्वस्वभावसमादिनाच ११
इतिश्रीराजानकरामकृतायांस्पद
विवृतौविश्वस्यस्वभावशक्तिमात्र
त्वोपपत्तिसत्त्वनीयोनिष्यंदः १
इदानीमियमेवोपपत्तिः सप्रहीस
म्भेदोपलब्ध्युपायइतिप्रदर्शयि
तुंमेत्रमासादिसमस्तविधिसर्के
रकत्वमस्याःप्रतिपादयितुमाह
प्रथमेवोदयत्वसर्वेयस्यमायि

सं टी ८

61

चेतसि तदात्मतासमापत्तिरिक्षु।
नः साधकस्य या तस्य कस्य विक्षेप
स्य तेन तेन कारणेन समनिच्छ स्य मन्त्रवा
च्यस्य देवताविशेषस्योदयः तत्तद
र्थक्रियासंपादिनो मोचशक्तिता
तेन तेनोपायेन कारणेन ग्रथनेका
पि करणेन ध्यायि चेतसि ध्यायितः
ध्यानः सर्वे पिनि चेतसि संकल्पो।
कीभावृद्ध्यः इक्षुतः इक्षुणायोच
तेमानस्य मन्त्रमन्त्राचार्यपदोः साध।
कस्याभिमुखस्य वस्तुसामर्थ्यमि।
हायानदात्मतासमापत्तिः तस्यैव
यस्य पश्यन्त्या मा सहयन्तस्य भावस्त।
दात्मता तया समापत्तिरीकीभा
वः इदमन्त्रता मंत्रे या मादि हेतो मे

ऽोच्चारणावस्यायं मंत्ररुद्रान्मदे
वताकारायां साधकचेतसः स्वय
मप्रयत्नेन संपाद्यमाने यद्भिन्न
रूपत्वं स्वपरपरामर्शात्मसंविदो
ध्यातृमुख्येश्वराराध्यदेवतायाः प्र
मातृदर्शनरूपउदयोनन्तमन्तिरे।
कविभाव्यमानाकारेनेमनयैवंसं।
विदाशिवरूपतापत्तेः शिवोभूत्वा
शिवंयजेदिमस्यविधेश्चरितार्थत्वं
श्ययेमवतत्संवेदनद्वारेणमादिना
व्याख्यातमेतद्दृतो ॥ अस्यापवंस
विदोविध्यंतरसंस्कारकत्वमाह
इयमेवाम्नानशासिरयमेवात्मनोग्र
हः इयंनिर्वाणदीक्षाचशिवमङ्गा
वदायिनी ॥ इयमेवप्रतिपादिना

सं
टी
५८

62

शरीरादिविनश्वरवस्त्वालंबनाहं
भ्रमयज्ञस्यस्वप्रकाशात्मनिरिक्त
वेद्यभावप्रतीतिमयस्यमिथ्यात्वा
नस्योच्छेदादनवच्छिन्नस्वच्छस्वच्छं
दस्वभावमात्रैकतत्त्वोपलब्धिरूपा
सेविस्मयगतानेनामृतप्राप्तिः अ
मृतस्याविनाशिनः शिवात्मकस्या
त्मनः प्राप्तिरुपलब्धिः किलार्थोऽत्र
गतामृतप्राप्तिर्भवतिननु इत्थंवि
शेषात्मकस्याजडस्यानिमस्यवस्तु
नः कस्मिन्वाप्तिरमृतप्राप्तिः साहि
जीवस्यकालांतरस्थायिशरीरत्व
कमणाकाभावादेतनुपचारेणैव
मुच्यते तथायमेवात्मनोग्रहः ये
वंविधमतोऽस्माणिस्खादनाणभावि

नीसंवित् सोयमात्मनोजीवस्यग्रहो
ग्रहणं नेत्रेनेत्रहृदीन्द्रादिषुवि
विशेषेषु आत्मनःशिवसंवेदिनः
स्वस्वभावग्रहणंशास्त्रेषूपदिश्यते य
थोदाहृतनेहृतो आत्मनोग्रहणंकु
र्याद्दीक्षाकालेग्रहणविधेयेति नेनना
हणविधिसंपन्नेयेपरिकल्पितत्त्वपवि
शेषस्यात्मनोयायत्नमकारणभूत
स्वभावाभेदसमापत्तिरूपजायते
सापरामृष्टमाणात्मग्रहणात्मक
विधिसंपादिकाभवतिनत्वन्यथा।
तस्यग्रहणंसंभवतिग्रहीतुः परमे
त्मनःसर्वव्यापकस्यविद्रूपानस्याभि
न्नत्वा तत्त्वयमेवआत्मनोग्रहः ये
वंविधमेवोच्चारणक्षालणभावि

मं
ली
६२

63

विनी संवत् सोयमात्मनो जीवस्य
ह्योयहृदयं निर्वाणदीक्षानिर्वाणं हे
हेतिः द्वैतप्रमयलक्षणलोभदा।
यादासंतिकी प्रशांतिः संविदः स
स्वभावावस्थितिः तदर्थो दीक्षास्व
रूपसंबोधदानात्मको भेदमयवंध।
क्षपणलक्षणस्य मनस्कारविशेषः
सा चैव रूपा निर्वाणदीक्षा इयं प्रति
पादितरूपा संवित् यतत्कारणक
लानस्याः यत्प्रभासंविच्छिवसद्भा
वदायिनी शिवस्य स्वभावस्यैव प
रमेश्वरस्य यः सद्भावः सत्तायेन रूपे
णाहमस्मीति प्रतिपत्तिरवाप्यता
सिद्धवस्थया या मुपपद्यते नस्या।
दायिनी शक्तिपादिका सहिनिरुक्त

रः संस्कारः स्वप्नवद्गोचरः परमा
शिवात्मकस्वरूपप्राप्तिमात्रेणेत्व
वात्स्यायनस्याध्यविधिविशेषात्
मक इति व्याख्यातमेतदियमेव
सामिथ्याज्ञानस्वप्नस्येमादिनाह
नौ ११ यदस्त्वनमविधिसंस्कार।
कारणतमस्याः संविदः प्रतिपा
द्यतांनीसिद्धांतस्कारणेनेसंसा
रिव्यावहारमिदर्शनेनप्रतिपाद
यितुं श्लोकद्वयमाह यथेच्छाभ्य
र्थितो धाता जागृतोर्थ्यान्हृदिस्
स्थितान् सोमसूर्योदयंकृत्वासं
पादयति देहिनः १४ तथास्वमे
प्यभीष्टार्थान्प्रणयस्यानतिक्रमा
त् नित्यंस्फुटत्वंमध्येस्थितोव

सं
टी
६४

64

शयं प्रकल्पयेत् २५ यथा देहिनो
देहमात्रमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य
सर्वस्य संसारिणो जाग्रतो यथा स्व
विषयग्रहणे प्रवृत्तेंद्रियवृत्तिलक्ष्ना।
णो जागरावस्थामनुभवतो हृदि
स्थितान्नाशयति विश्वं द्रष्टुमर्थी।
ष्ठार्थोन्माथान् इच्छाभ्यर्थितः इच्छा
यादिहन्तान्तृपयाभ्यर्थितः तदेव
स्यात्स्वभावबलाद्दान्यसमापमा
तदर्थं संपन्ने यो चित्तस्वयान्ता सर्व
कर्त्ता परमेश्वरः परमात्मा संपादय
ति यथाभिप्रायं प्रकाशयति किं।
सुनासीरसत्वं योस्मत्तबोधरूढयम
भिषितार्णवपारणमात्रावधानत्त्व
सत्त्वप्रपंचं विधायेत्सुपमानवा।

कं इदमत्रनामर्थयोयः कश्चित्से
सारीयमेवार्थं इष्टुमन्मेच्छो भ
वति सतत्हिरत्नावस्थायांजुगि
सवशायवत्परमात्मानंध्यानारमभे
देनाविशान्तिसावस्थासन्नार्थंने।
सुपवरिता नसर्वकनयाभीष्टार्थ
प्राप्तेः सतथाप्यभ्यर्थितोध्यानारव
मात्रार्थंप्रथनायावदनानामनाव
ल्लषोः स्वस्वपर्यालिलक्षणस्वद
यन्तनासन्निहितेषध्यमेस्वक।
श्रुत्स्येषुयहिष्टदतयेवाभ्यर्थित
स्तमेवार्थंप्रदर्शयतिनामत व
ल्लषोरुदयंकृत्वेसुपलक्षणमा
त्रेमनन्तमनन्तं तेनसुत्रस्वाभ्यर्थि
नः श्रवणायोरुदयंकृत्वासमर्थान

सं
तौ
५५

65

रमन्त्रियावपिसुसुषितमेवार्थेष्वा
वयतियाता देहिनइतिसर्वेद्धिये
क्षपियोज्यं चद्रभोस्यसोमस्तुथे
शब्देनप्रतिपादनेविस्वरणाद्वात
जीवस्यवात्मवाभेदप्रतिपादनप्र
योजनं उपलक्षणार्थ्यचहृतिक्वा।
तैवाख्याख्याने चद्रवादिसर्वथाने
नैमत्रादिग्रहणात इत्यसर्वजी।
वार्थेनोसर्वोर्थप्रयत्नमिच्छाएवं
केभवति मोचेच्छावस्थासंसारे
णः परमकारणाभेदरूपेनिपरमे
स्वरूपवस्तंतेजोयथेष्टमिदमखिले
प्रकाशयति इतिपरमार्थेनदीय
मायाशक्तिजनितदेहादिव्यवा
च्छेदः संसारिणोनप्रपश्यंतेयस्य

प्रवृद्धउक्तोपदेशाभ्यासप्रकर्ष।
कषणपाषाणनिशितीकृतप्र।
ज्ञाकृपाणीनिकृन्तकलकाय।
यहंकारककेशग्रंथिरुदितनि
राकरणसमात्मसंवित सप्रवस
र्पमाणं स्वप्रमभिज्ञानमलमिति
सिद्धव्यतिरेक समापियोगिनप्र
तीदम्रेपमेयवाक्येनोपदिश्यते
यथानेरवेप्रतिपादितप्रक्रोक्षा
भ्यासैनः मन्त्रवीर्यास्वग्धयति।
नर्थेवतेनप्रकारेणनिर्मसर्वदा
सर्वावस्थासन्तत्तेयसंवेधदशास्व
प्रणयसेच्छावस्थायौनादान्य।
प्रतिपत्तिरूपायाः शश्वन्नायात्र
नतिक्रमादवहंगनात्मसवमर्शा

सं
टी
६६

66

वहितत्वेनानुपेदनगोतत्स्वमेपि
स्वव्यापारोपरतवदवादौमनोमात्र
गात्रसृष्टिविषयायांस्वापावस्
थायांयावदभीष्टान्साधकाभिम
तानेवार्थानस्फुटतरमतिप्रक
टत्वेनामध्येस्मिन्नाप्युदयेसदासी
नोवर्शयतियमेनासौधातानाप्रका।
शयेत्तथ्येद्विततथ्येस्मादेतद्यम
यवाकस्यार्थः नामर्थयेत्पुनरीदृश
यःसदासर्वोऽनुभवेषुयातुःसर्वे।
ष्वस्यास्वस्वभावस्यनहीनबल
त्वेणप्राग्यस्वसामर्थ्यमिदंप्र
तिदनप्रसवमर्षोवहितत्वार्थ
तिक्रमतितस्मासौधाताजागव
स्थेमेविमतानेवार्थान्प्रकाशय

नतस्य स्वप्नपदार्थाः स्वान्तेच्छयेण प्र
वर्तमानाः सर्वकर्तृत्वलक्षणस्व
शक्तिः प्रतिबध्नज्ञावयति ग्रस
सारित्वात् किं तु स्वतन्त्रः स्वशक्त्या
यथेष्टं नानासृजति यदा हृद्वर्तिहृतीः
प्रविभज्यात्मनात्मानं स्रष्टाभावा।
त्पृथग्विधानं सर्वेश्वरः सर्वशक्तिः
स्वप्नेभोक्ताप्रपद्यते इति अतएव।
स्वप्नस्वान्तेच्छेमतदिस्तृक्रम् तस्य।
स्वप्नजागरयोर्विशेषो नास्तीति न
मोवरणनिर्भेदः सर्वात्मकः देहा।
द्यहंताजनितेनवाञ्छितेन स्वमाहा
त्म्यनिरोधलक्षणेनवरणेनास्यागर्भे
स्वभावतिरोधानेनतस्यानिर्भेदः प्र
नैतनिजवैभवाभिव्यक्तिवशाद्धिना

सं. टी. ६८

67

ग्ः सहितस्यामवस्थायामाविर्भव
ति यायोनमेतद्भूतो पृथक्पृथग
यस्यामानभिव्यक्तस्वरूपस्यैतादि
नानयास्वमिभीष्टानेव पश्यतीभ्या।
दिसावयंग्रंथेन २५ अथैवंविधसमा
विष्टुत्थानमावात्मसारे समानत्तो यो
गिनः प्रतिपादयन्निमन्त्रक्तो दृश
यितमाह अमथातस्वतन्त्रासास्त
हिस्तदुमेकत्वेनः सततं लोकिक
स्येवजाग्रत्त्वमपदह्रये २६ अस्य
र्थोर्थक्तप्रकारदमेन प्रकारेणस
वेकत्वेः स्वतन्त्रस्य परमेश्वरस्यैकस्य
मेमवेदंजगत्कार्यमिनिप्रतिपन्नस्य भा
वत्रयेपिवर्णवर्तमानस्ययोगिनोजा
ग्रत्त्वमपदहृयेजाग्रत्त्वापदस्पर्शयो।

स्वधर्मकत्वतः सर्वगुणात्मकत्वात्
तु बहिर्नानाभावनिर्मितिः सततमात्म
नत्वं संविद्रूपायास्वतंत्रास्यात् वास्त
वेन स्वतंत्रस्वात्मकर्तृत्वेनापरामृष्ट
मानास्तनो विचित्रविभ्रमदानस्वच्छ
दा डौर्नर्वाररनाट्क्रामश्रेश्वस्या।
भवेत् कोस्य वैलोकिकस्यैवेस्या।
रिणे लोकस्य यथा इदमत्रतात्पर्यं
जागराख्यमलदशां पदद्वयसर्ग
स्वभावेन चबहिरुत्थानभावेन परमेश्व
र्यः शक्तेः स्थितिः प्रतिः प्रतिपादि
ता नाटस्यास्मिन्द्वयात्मके पदद्वये
योगी यथोक्तसंवित्तिसमाधानाप
रित्यागाद्ध्रुवस्थितः स्यात् तस्य स
र्वथा स्वतंत्रे सर्वकर्तरि स्वात्मनि म

व्यवस्थितस्मृहिस्वभावंतत्पदद्वयं
शक्तिशक्तिर्वयायनभवतियत्स्वतोम
थ्यास्यात्स्मलोकवत्रिज्ञैवभावस्य।
ह्यापरवशीक्रियतेइतिनिमग्नके
नयोगिनाभाव्यमिमर्थः नेदृतदम
थ्यास्वद्रूपस्थितमभावस्मादिनाभ्या
ख्यातमेतदुक्तं १८ इदानीमतीता
नागतमव्यवहितविप्रकृष्टादिवस्तु
विज्ञानमनयैवसंविदामलभूमि।
निष्कलेनाह यथात्रार्थोस्फुटो।
दृष्टः सावधानेपिचेतसिभूयः स्फु
टतरोभातिस्वबलोद्योगभाविनः १०
एवंयमस्माथैंनयेनत्रयत्रयथास्
थितं तेनतथावत्स्माक्रम्यतचिरा।
त्संप्रवर्तते १९ यथाह्निकस्यवित्

सावधानेनतदर्थेनिविष्टप्रयत्नेपिवे
तसिसतिजारितिहृहमात्रोर्थोस्
फुटोस्फुटोभातिप्रथने सूयोनं
नरेखवलोद्योगभाविनःस्वसाम
नःसर्वत्तस्यसामर्थ्येज्ञत्वादिलक्ष
णाशक्तिलयोयोगः उद्यमोनिवि
डुनसावधाननयादर्शनेनोत्साहस्ले
नभाविनोलब्धिनःसर्वस्फुटनेवा।
भातिप्रमभिज्ञायमानेनिरवशेष
विशेषःसोयमितिप्रथनःस्वरूपमा
नवाकंप ग्रसेदनासंधे यस्यकस्य
चिद्रष्टुमभीष्टार्थोजगितिविस्फा
रितमात्रवस्तुबोधेनसमग्रहृष्यता।
सापद्यते पुनःद्वाणांतरेनेदृशागत
स्यैवमदतिनिर्विमदस्फुटतरः प्र

स्व० टी० ५५

काशनेनत्रकोहेतुः नहितेनव्या
तिरिक्तेविशेषदर्शनसाधनेकोवि
दाक्रियते तेननात्विकस्वभावा
त्रप्रवेशापवनस्यसंजायतेयद्दल
स्पर्शनस्यसोर्थोयाथात्म्येनप्रथ
ते ततः स्वबलोपयोगमात्रेसर्वार्थ
प्रकाशनेसर्वप्राणिसाधारणेसर्व
देहिनांनामकिंचिदसंवेद्यार्थप्र
काशनेसर्वप्राणिसाधारणमपि
प्रबुद्धस्ययोगिनापवनस्यस्वस्य
मांनमनदाप्रकाशने नामस्यमार्य
तिमिरनिरस्तेनमस्यदर्शनस्यति
योगीपवनेनोपदेशनस्यायतया
वमिमाफ्यमेयवाकोकेनयथा
त्यर्थास्फुटेष्टद्योर्थः स्वबलमेवाक्र

स्फुटतरं प्रकाशनेन एवमनेनैवोप॰
मानवाक्येनैकेन प्रकारेण बलं स्वसा
मर्थ्यमाक्रम्यादिदृक्षालक्षणेन दृष्टे
नाधिष्ठाय वर्तमानस्य योगिनस्त॰
थातेनैव तन्नदवस्थाकारदेशका॰
लाधविसंविदिना प्रकारेण संप्रव
र्तनेन सम्यगभिव्यक्तिमेति सम्यग्द्
यतया अभिव्यक्तो भवति किं तद्वस्तु
परमार्थेन तत्त्वतो यद्वस्तु गवादि
यथावेनावस्थानेनाप्रकारेणाय
नयादृष्टेन साक्षाद्दिमतना कार॰
णे यत्र यस्मिन्नव्यवहितेविप्रकृष्टे
दौ देशे भूतादौ वा काले स्थितेनेनम
धासा प्रवर्तत इति अयमत्र भा॰
वार्थः अस्फुटे दृष्टेन स्फुटतरा

सं टी ६

70

वक्तास्याय सर्वज्ञस्वभावाभेदो यः।
सर्वस्य कस्यचिदयत्नेनोपयाते श
ब्दस्वरूपतामर्शाभ्यासाद्देशकाला
दिव्यवहितानपि यथाभिमतानर्थान्।
स्वस्मो जानातीमवापि नायोग्यको
स्थितायां सर्वज्ञत्वादिगुणाभिव्यक्ते
वयमेव हेतुः अतएवोक्तं परस्मिन्
विषयमतीतानागतज्ञानेन न किंचि
दाश्चर्यं निरावरणस्वभावत्वादिति
नस्यांहि दृष्णायां देशकाद्यनिरुद्ध लो
स्वस्वभावं बलमभिव्यज्यते स्वस्य।
टीर्थो दृष्टस्मुपलक्षणार्थमेतन्म
तव्यं नैषनप्सुनादिष्वेवमेव योज्यं
यतेन वक्ष्यमाणादेर्थस्य स्फुटतरदर्श
नाद्यर्थं भगवन्तं विपश्चिद्वषस्यायां संपा

यमानेनप्रतिष्ठितसंदान्तुप्रवेशने
सर्वत्रुद्धतव्यापारात्मकजाग्रदव
स्थाश्रयः परत्वेनोपलक्षणायप्रस
गाश्वतिः पादितोवेदितव्यः व्याख्या
नमेहृत्तिकृता एवमेकएवययथा
किलहरहस्मादिनानव्यानेनैवप्रय
त्नविशेषेणत्यादिनाग्रन्थेन ११
अथतथैवप्रक्रियाद्दहदलस्मादिजयं
प्रतिपादयितुमाह इर्वलोपितं।
दाक्रमण्यतः कार्यप्रवर्तनेने श्राक्के
दयेदम्बतोवतव्यायोतिवक्ष्यतितः १९
यतोयस्माद्देनोवले सर्वकर्तृत्वा।
स्तातेश्वलतत्त्वेणसामर्थ्यमात्मीय
माक्रमयएवैकेनयाप्रक्रियानत्वा।
अतिरेकेणस्थितावाउर्वलोपपक्षि

सं टी ८८

७१

तदेहृयानत्वादसमर्थोपिसन्क।
श्चित्कार्यैभारोद्वहनादिव्यापारेष
वेतत्तेक्रियापृथान्तोभवेसिनटष्ठ।
नवाकं श्रेसेंटनामर्थ्ये यः परिक्र
शाकायनत्वादशक्रुपवसंध्यादिव्या
पारपारम्भमाणोभ्यासबलाद्विष
येतरेवलवतैरेणाप्यशाकंव्यापा
दिकर्मकर्तृप्रभवति नस्यन्तथास
मर्थोसमर्थोमाक्रुपतिपादिप्रकृ।
स्वस्वभाववलाक्रमणमेकंवर्ज।
यित्वानामर्किंचित्करमित्त नत
येष्यहुसर्वेकर्तृत्वलत्तणंवल।
मात्मेतत्रस्यमायीयः कर्तामाया
प्रतिवद्धशक्तित्वान्नियतकार्ये
नतापितन्नियतकार्यसंपादनसाम

थ्येममते सोपीदमहंकर्त्तुंशक्नो
मीसविकलोस्माद्दशायांनदेव
वलमवलंव्यमानस्यकार्यसंपाद
नक्षमोभवतीतिशक्तियोगिनय।
वश्रतिपत्तिगोचरीभवतीतिताम
तांदृष्टांतीकृमतनप्रमेववेदांभो
तीकृमतेप्रमेवव्वेदांभोंतिकवा
कौतैरुपदिश्यते यथाऽर्वलोपिव
लवत्संपाद्यकार्यमवाप्यकार्यसं।
पादनसमर्थःस्वस्वभाववलाक्रम
णादेवभवति तथातैनैवप्रकारे
णसर्वकार्यसंपादनस्थानेत्रस्वव
लमाक्रमनस्वशक्तिनयापिह्याव
योनिवृभुक्तितोमर्थ्यभोजनेच्छा।
विघ्नः सतांभोजनेच्छामाच्छादये

संकृ ८२

७२

यद्यपि तन्निमित्तस्याकृतकस्वरू
पसामर्थ्यप्रथनादन्याय्यमवहा
कारणमेवदेतन्निमित्तादिकार्येषु
नि नियतनशक्तिमतिवेधविदलने
नसति श्रमेतेनोनिरोभावयेत नि
मत्तमपवस्यादिमर्थ्यः इन्द्वेलःदी
णयानुरपीत्यादिना व्याख्यातमे।
तद्धेतो २९ पंचदश्यकस्वर्वेत्र सर्वे।
केत्रमादिगुणमुक्तपाशोपपत्तीः
प्रतिपाद्यपुनरेकोपपत्तिनिदर्शी
नेननाः प्रतिपादयितुमाह यते।
नापिहितोदेहेयथ्यासर्वत्रनादयः
नयाकाशान्मनपिहितानासर्वत्रेयेम
विष्णुति ५ यनेनात्मनाचेतपित्रा।
पिहितहमितिप्रतिप्रतिपत्त्याख्या

मितिदेहेण शरीरे सर्वज्ञतादयः शा।
रीराश्रयाणिज्ञेयानिकार्याणिच।
तेषुज्ञतात्वमादिर्येषांनात्मवेक
तृत्वाद्योधर्मोयस्यासर्वेसुस्थिता
इतिदृष्टांतवाक्ये ऽसदंतामयं य
द्यहमात्माहमितिप्रतिपत्त्यायिनि।
वृत्तिनतदस्यशरीरं नदाश्रयंच।
सर्वमयंस्थूलस्त्वस्मेवाज्ञेयका।
र्येयज्ञानानिकरोतिचेमनेननि
दर्शनेनतथ्यातेनैवप्रकारेणाहंत
यादेहाधिष्ठानवत्स्वात्मनिस्वस्व।
भावे नङः विनश्वंवयत्रेमादिनो
मलत्वाणांदेहादिमनितिरिक्तवि
शुद्धाद्वयचिन्मात्रवपुष्यधिष्ठाना
देहेनयाच्यामानादेवशरीराश्रय

स टी ७३ 73

समस्तज्ञेयकार्यवस्तुज्ञातृत्वादि
वस्तुकलेष्वपिभुवनेष्वयोगिनःस
र्वत्तत्वादयोभविष्यन्सर्वमभिव्य
क्रियासंति परस्परव्यतिरिक्तादे
हमात्राद्देहभाववत्तत्त्वणप्रतिबंधभे।
गादेहयविन्मात्रस्वात्मप्रतिष्ठिता
हंकारस्ययोगिनोनिर्विघ्नःसर्वज्ञ
तादयःसर्वज्ञाभिव्यज्यंतएवेमा
र्थः ग्रेन्नात्मस्वभावेनेमादिना
व्याख्यातमेतद्बुक्तौ ध॰ स्मानिर्वि
लेठिकादेहतेम्याख्याज्ञात्तनः।
स्रतिः नडुन्मेषविलुमेवेक्तुनः
सामाद्देहनडुका ध। स्मानिर्मो
ल्यादिजनिताहर्षह्लानिःसादे
हेपारीरैविलेठिकाथात्वलवर

णोतेजः पावकादीनां हठेन हर्त्री न
स्याश्याज्ज्ञानतः स्फूर्तिः प्रतिपादित
तत्त्वावगमाभावात् स्फूर्तिः स्वरंणप्र
वृत्तिः तद्ज्ञानस्तून्मेषविलंबे चैव
उन्मेषेण वर्त्यमाणे न स्वभावालो
कविकासेन विलंबेविच्छिन्ने निसृ
लता नीने यदि तदासौ ग्लानिरहि
तकाकारणरहिताऊनोभवेद्भ
वेदेव ऊर्नीमितस्योमादाभावात्
अज्ञांनेनामजन्मपरिणामविवृद्धि
क्षयविनाशात्मकविकाररहित।
निसनिर्विकारस्वस्वभावाश्रमपि
ज्ञानाजन्मादिविकाराधिकरणे
कलेवरादावात्माभिमानः तस्मिं
न्नस्मपवृद्धोजनलहिकारांज

स्पं टी ७४

74

स्मारीनात्मसमारोपयतस्तस्माद्वि
लक्षणं यस्तु वत्यमात्मोन्मेषपरि
शीलनादाविर्भूतसमानस्मशमयतस्त
सङ्कोचस्तन्निवृत्तिनिमित्तंक्षेफलंसह
जानंदेहानिस्मणायास्तानेनस्भावोग
णास्तवलीपलिताद्यभावोयतस्त
दाकृतःसास्तानिःकारणस्वहिताभ
वेदितिव्याख्यायस्तुनहीतिकृतव्या
ख्यानमनेनैवकारणेनवलीपलि
ताद्यभावःशरीरदार्ढ्यंचयोगिना
मिति ४१ अथोन्मेषस्तानिकार
णभूतज्ञानविनाशहेतोःस्वरूप
प्रतिपादनायाह एकचिन्ताप्रस
क्तस्ययतःस्यादपरोदयः उन्मेषः
सतुविज्ञेयःस्वयंतमुपलक्षयेत् ४२

सततसत्त्वनकृन्मेषः स्वस्वभावावभा
सविकासोऽविज्ञेयः वोद्धव्यः लब्
ण्णीयः कोऽसौ यकविनाशसत्कौस
कस्यांचिनायाद्दृश्यमानस्सर्थमा
णातनद्वस्यपरकेज्ञानेप्रसत्कौस्
कायस्यावितपिन्तः यतोयस्माञ्चि
त्ताभासात्तुपरकज्ञानात्मनः स्वस्व
भावप्रकाशात्कारणभूतादयपा
स्याञ्चिनायायाह्यालविनेज्ञाना
नरस्योदय उमक्तिः स्यात नैवस्व
यंयोगीश्वात्मैनैवोपलब्धेयत
परमार्थ्यपरमेश्वरः सर्वेनोविवि
क्तेः परमकारणेपरमायमहम
स्मीतिप्रतिपद्यतेनहिनस्यशाह्ना
द्विवदिदंनयास्वस्वपत्तुपलब्धि

सं लो ७५

75

तेणकं स्वसंवेदनसंविदितस्वभा
वत्वात् तेस्यैवंविधस्यानिमेषादिन
स्याप्युपदेश्यत्वमिति तदानीमेवाभि
व्यज्यमानत्वाडुन्मेषशाल्नेन व्यप
देशः कृतः यस्यैवं समेतेयस्या।
विनाद्यासंसार्ग्रमराशिनोदयः सा
विनैव विनोतस्कारणेनान्तराल
वर्तिव स्वेतरविषयेन यस्मिनाहृदय
स्वरूपव्याप्तिरेकेणोयलक्षणीयं
त्वं केहितीयचिंताकारणस्या।
दितिनेश्यतिकार्यभावेन कारण
भावेनवाभिमतस्य सर्वोपरीभूत।
स्यचिंताद्वयस्यैवसंवयोनसिद्ध
ति अत्रैसधातारन्नीयंविनास्व
वंकारणमपराचकार्यभूताविने

तियोत्रसंयेयः यथ्याभावनप्रज्ञ
वनीयोत्रसंधानासोत्र संयेयचिंता
दयव्यापकविशुद्धचिन्मात्रस्वरू।
पः सर्वकारणमात्मेवोमेषडके
ग्रनपवहतिक्तनाख्योख्यातं वि
नाह्वयोनेव्यापकनयोत्रस्वयमा।
नइमादिना ४९ इदानीं नतस्याव।
नविशेषाभिनिविष्टानांयोगिनां
प्रयेणयाः प्राप्पफलनयानीष्टा
सिद्धयस्तापनडुपामाय्योगिनोवि
घपरस्यापवेमनेषाभ्यासप्रभा
वंश्रतिपादयितुमाह्र श्रतोविंदुर
तोनाटर्थोपमस्मादेतारसः श्रवंते
नेविरोणेवदोभकनेनदेहिनः ५९
श्रतोस्मात्सनिपादिनस्वरूपाडुमे

शं
टी
७९

78

शाजनगराघवस्यागतस्त्वविडः स्वा
ंघज्ञभवदर्पणंवविल्लमेनावधाने
नश्वतित्तणविविज्ञपरंनेज्ञत्वच्छा।
ज्ञपाहेयवलनोवेधर्मेणभावमा
नासर्वकारणभ्रनादविरेणाल्पी
यमाकालेनपनानिसिद्धविक्राने
दोभकेनेनसंनोषस्मयाभिमाना
दिभिर्भिनाद्युस्यापकेननेदह्रेनो
नितरामतुच्छोलिनेदहायहंस्थमय
स्थयोगिनःसर्वनेनेप्रादुर्भवति का
नितानिविडः स्वमध्यादोषवेशोप्या
नाभ्यासस्त्रकर्षयवर्धमानोनेराग्य
सादस्लेचोविशेषोविडः भेदाद्या।
सादापनत्वध्याविनामभिमज्यते
नयानादोवेगवन्तयोचनियोगच

नोपक्रमः क्रमस्तत्त्वीभावाविर्भ
ज्यमानमपुमन्तमस्तुकरषनिमात्र
कारीस्वचारितोऽप्यनिविशेषोयंशो
मन्त्राम्नासिनः शृणु इति तथाह्यपि
सेतसमाधावरणेपिसतितत्तदृश्य
कारवल्लदर्शने यत्नेगलत्त्वमद
निलिमम्मनयोनिरीदंते तथारसः
रसवहस्त्रविरहेमूनतास्वादः स्वेवे
लेलाग्रलक्ष्विकादिधारणानिरंते
रात्तलक्ष्यायिमिर्येप्यलभ्यते प
वनतत्त्वध्यायिनास्पर्शविशेषोपि
योभिहन्यते सोप्यस्मात्प्रवर्तते
इतिदृष्टव्यं इदमत्रतात्पर्यम् उ
मेषाभ्यासयोगिनानन्दाधारणाभ्या
भ्यासविरलभ्यासविरलाणाये।

सं
ते
७८
११

तामुपलब्धिशुंसतोष्मिणानभावे
निरुह्नरपदारोहश्मस्रश्ननादासा
पत्ताश्चिनरयोगिनांक्रमभाविना।
प्रुमेषाभ्यासयोगिनांनानदीभसंधि
विरहादक्रमेणापिप्रवर्तनेतइतिन
येवानिर्दिष्टाः यायानमेनदतोस
माडमेषादिमादिनाद्युतो ४२ पव
मुमेषोपदेशाचान्मनोदेहादिव्य
तिरिक्तस्वरूपनाशायवक्ष्यभिः
प्रकारैः प्रतिपादितोसंक्षेपेणाप्र
तिपाद्य इदानींतथ्येवतस्यसकल
लोकस्वानुभवप्रसिद्धव्यवहारं।
प्रदर्शनीक्रमोवस्वरूपतासंदे
पतः प्रतिपादयसमस्तप्रकारणा
ध्येतामर्थमाह दिटतदेवसर्वार

थामदाबाप्याव निष्ठते तदा किं
वऊनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते ४४
यदा यस्मिन्काले साधको दिदृद
येवद्दृष्टुमिच्छया यायथ्या सर्वोर्ध्वा।
नविलास्तु मेयपदवीजस्त्रोभावा
न्नुम्याप्यसंसविस्मकाशेनाच्छाय
तदंतर्लीनोक्तृत्वावनिष्ठते नाना
न्वंभ्रान्तिनिहृते रेकचेतन्यविश्राम
न्तिनदा तसंपादणायायमस्फलमव
भूयते न त्वं वऊनाऽक्ष्यमोक्तेन फ
लाभियाने न किं तस्मनिपादनेच्छ
यांत्रेय सहस्राण्यमुकानिनिर
थ्यकानि भवंति तस्मवचनगोच
रातीतत्वात् ऋतस्त्राह स्वयंतद
वभोत्स्यत इतितन्नाटशांफलस्य

स्पं टी ७८

78

स्वयमात्मनैवव्यतिरिक्तसाधनेश्व
रत्वेनाश्रितस्यैतेभिप्रेतः स्वा
संवेद्यत्वात्तस्य इदमेवतात्पर्यम्
योगिनां सर्वभावानां स्वस्वभावव्य
तिरेकेणिज्ञानस्वात्मभूतादिह
तावत्प्रानिदर्शनी कार्योत्तदा ह
ब्दम्भीष्टाभावाः स्वस्वभावभेदे
नव्यवतिष्ठंते भावभेदहेतोरिदंता
प्रत्ययस्यातुन्मेषात् तदाप्यभेद
इत्तावच्चायोगे तेव्रज स्वभावादभे
दरूतिष्टेतितानां भावानां तथा
परमात्मस्वभावादाविलजगद्भा
वानामभेदप्रवीनप्रयोपदिष्टव्य
तिरिकात्मस्वरूपोपलब्धिपराम
र्शाभ्यामान्तुन्मिषितं दिदृक्षताणे

पलक्षणात्मविज्ञानचक्रंषेयोगि
नश्चैवायमुपदेशः मायाशक्ति।
जनितेनविकल्पतिमिरेणतिरस्
कृतसम्यग्ज्ञानदृशापकपवति।
विभागचिन्मात्रस्वरूपमात्मतत्वं।
प्रमातृभेदेनप्रमेयभेदेनचनाना।
रूपंपश्यंतोदिदृक्षितदृश्यमान
दृक्षाद्यवस्थाविभागंभावानांपरि
कल्प सदिदृक्षितानामपितेषां
जीवानांस्वभावादभेदंवस्तुतः स
तेमेवपरामृष्टमशक्ताः कुतोज
गद्भावानांपरमात्मस्वभावादभेद
प्रतिपद्येरन् तदायोगिनेवदृक्ष
नोकृतस्वदिदृक्षालक्षणपरामर्श
दिशास्वस्वभावाभेदमविकल्पव

सं तै ८५

भवाभासानांभावयतामभेदख्यांतने
भेदभास्करेणभवितव्यं ख्याख्यात
मेतदिदन्ताद्युम्मिश्रज्ञानदवस्था
स्थैर्यविमर्शादिनाह्नतो यथ यनमेवा
पदेशाद्रूपितमाह प्रबुद्धः सर्व
दातिकृजनेनालोच्यगोचरं यक
त्रारोपयत्सर्वं ततोमेननयोऽस्तते यथ
सर्वदासर्वास्वनुभवदशासुप्रबुद्ध
सिद्धित प्रतिपादितोपदेशाभ्यास
यत्नादनिमीलितसम्यग्ज्ञानदृ।
ष्टिः जाग्रदेवासीत कथंस्वावेनसं
वेदनेनगोचरं विषयमालोच्याप
रिछेद्य तथाऽरूपतयानिक्षिप्तेमेक
त्रज्ञानानिस्वात्मनिसर्वंपरिछेद्य।
मारोपयेदर्पयेत्तदीभवनतयाप्यते

पाद्येनेत्यर्थः ततश्च सर्वभावानामे
कश्रमात्स्वरूपाभेदप्रतिपत्तिरूपा
दारोपणाद्भेदेनव्यतिरिक्ततयावा
भासमानेनप्रमेयेणवक्ष्यमाणेन
कलायात्मकेनभावजातेनत्रपीड्य
तेविनश्वरभावाद्भावप्रतिपत्त्या
दिनापाशेनसंसारचक्रेनिबध्यत
कदन्यते इदमत्रतात्पर्यं यदयम
र्थेरूपादिकंचन्दनादिज्ञानेनप्रमा
तालोचयतिनिश्चिनोति ममेति
स्वयावस्थायांप्रमातृरूपादभिन्न
एवभवतिनिश्चिनोतिंबहिर्नामवस्त
नः प्रकाशमानत्वं तच्चप्रकाशाद
भिन्नमेवनामरूपवित्तमर्हति प्रके
शाव्यतिरिक्तत्वेनतस्याप्रकाशमा

सं
टी
८

80

ततापत्तेः एवं निश्चयावस्थायां शा
काशमात्रस्वरूपप्रमात्रभेदः सर्वे
भावानां सिद्धः ततएवंविधो ग्राह
ग्रहीतृग्रहणसंवेद्यः स्थितोप्यप
रामृश्यमानो नानात्वमोहजालेन
वभाति सर्वजंतून् अतः सर्वो स्व
स्यास्वविरतपरामर्शो भवेत येनै
कप्रमातृपरमार्थत्वे जगद्भावानां
प्रतिपन्नः स पुनः संसारी न स्यात्
तदेवं प्रबुद्धः सर्वदा निर्धिदमुक्तो
प्रबुद्धो सकृद्विनष्टकिरिमादिना
व्याख्यानमेतद्युक्तो ४५ इदानीमेव
स्वयं समवस्थितः स्वात्मैव परमे
श्वररूपकः यदार्थ्यः सर्वज्ञयेवमा
याशात्मापत्तियस्थभेदेनात्मानमव

भासंयत्क्षोभ्नीतिद्वितीयपदार्थ
भावमेवसमर्थयमानः पञ्चस्वरूप
प्रतिपादनद्वारेणशक्तिप्रसरक्षो
भमेवास्यप्रतिपादयितुमाह शा
क्तिब्दराशिसमुदायस्यशक्तिवर्गं
स्यभोग्यतो कलाविलसविभवो
गतः सत्यपशुः स्मृतः सस्यनाश
वेयेनप्रतिपादनस्वरूपस्यात्मैव
स्फारीवत्यमाणेनहेतुनापराथी
नसर्ववृत्तित्वेनावभासितात्माप
शुलिंयकुशाधः स्मृतः अनादिना
त्संसारक्षोभावव्यवहारस्यसदास
र्यमाणत्वेनस्थितः कीदृशः सन्
शब्दराशिसमुदायस्यशक्तिवर्गस्य
कलाविलसविभवोभोग्यतोग

सं
मी
८

81

गतः समरसैश्वर्योः शाक्तैर्वन्द्यमा
णवाग्नूपश्रसराभिप्रायेणादिदं
नवंशेसमुदायात्मिकस्लह्वयरी।
न ... ५८ परामृतरसाप्याय
लस्यथः प्रमयोद्भवः मेनास्वतंत्रता
मेतिसवतन्मात्रगोचरः ५९ परा
मृतरसास्वादपाययः पश्चुतिस
स्ययः प्रमयोद्भवोविषयदर्शनेस
रणोदयः यतस्लेनपूर्णभोस्वतंत्र
तामसर्वेगतंश्रामोति सचप्रतय
स्तन्मात्रगोचरोरूपाद्यभिस्ला।
षात्मकः श्रस्वतंत्रोव्यतिरिक्त सा
यतसामग्र्यपेक्षसकलसमीहि।
तार्थः पुमांस्तज्जावमाप्यते जा
गरस्वमसुषुप्तावस्थापमेयसक

लविज्ञानाकालप्रलयकेवलोभय
भेदत्रयायोगीगीमहृजादिमलत्रया।
हृतः पशुर्भवतीत्यर्थः यतस्तस्य
प्रमेयोऽङ्गवपवपरमात्मनरसापाय
परमन्त्रतरमस्तमविनाशयहृदयः
न्मयंशिवाख्यंस्वरूपंतस्यामलत्वा
प्रत्यवमर्शात्मकस्यास्वादलस्माद
पायः एष्यणभावो मध्याह्नितिविद।
मित्यादिविकल्परूपः इदमत्रवा।
कोगंभीकृते पकसैवपरस्यनव
स्यस्वेच्छापरिकल्पितानुग्राह्यानुग्रा
हकभावविविक्तात्मनोनुग्राह्यतोर्य
यार्थं तथैवस्वेच्छयापरिकल्पित।
शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्यात्म
कविभागाभासस्यप्रक्रियाशाहि

से
टी
८२
82

श्रुपमेवरूपं तेऽवस्थितं तस्मात्स
नशब्देनेरमशब्दे नचमेयब्देणोक्तम
तथाचाहमिमेवासंतभेदेसंस्पर्श।
श्रूमपरमशिवाख्योस्वभाववाचक
त्वेनपरामृतशब्दः तत्परामर्शेद्रूपश
क्तिनत्ववाचकत्वेनत्ववमशब्दोऽस्मित।
प्रणानन्निष्करामर्शेश्रूमश्रायशिव
तत्ववाधिपतन्निरासार्थेयः श्रास्त्र।
कः सर्वंत्र्यात्म्यानमपव तदेवंतत्र।
इयंशिवशास्त्राध्विघटीभत्रसपिख
रूपप्रतिपादनात्मथाङ्गुप्यपत्त्याावि
भर्गोनतत्वविद्भिः प्रकपयने तथाव
तत्वगर्भस्तोत्रप्रभृतिभिः सततमवि।
लम्भोपलब्धनालनवाणस्वधर्मरूपा
णः शाक्तैः प्राधान्यप्रतिपादनाभिप्रा

येन शिवतत्त्वमेव मस्यायंनयस्यानि
रूपायिज्ञोनीरूपायाः शिवासंज्ञा।
याश्चयदेशः परोनोनामसंज्ञानिस
मुपपास्मद्देइति शक्तिनश्चेवविदि
तपरमार्थैः सद्रूपश्रमवमर्शसामा
मंसदादिसंज्ञाभिर्थवक्रियमाणे
त्वामर्थेभूतेनोन्मेषादिपदाभिधेयत।
याश्रतिपादितं यदुक्तं किंचिदुव
कनत्वायेत्रुन्मेषादिपदाभिदः
प्रवर्तते नत्वयाशिवेशक्तित्वानेयदा
विके नचयदाशक्तिनिभ्य॑ के
दाचिदेषाशक्त्यावस्थाभवति कदा
चिन्नभवतीति मन्तव्या यतः स्वभा
वंसंवेदनात्मकोनिमः सामान्यस
द्रूपापवर्गः किंचिदुन्मनतामुके

सं
टी
८२
83

ततः परं सदाशिवेश्वरविद्यात्वेन
तत्त्रयमपि परामृनतशाहृ वाच्यमे
व यतः परमेश्वरस्य परमार्थतय
कैवैष्यङ्गतैश्वर्यवीर्यणविशुद्ध
विन्मात्ररूपतया विश्वात्मकत्वेन
चोन्तर्वहीरूपे द्वैविध्यं यदवस्थितं
तत्र विश्वात्मकस्य बाह्यस्य रूपस्य
ज्ञेयकार्यभावेन लब्धस्वरूपत्वात्
पकापितत्वाक्रियैन क्रियारूपत
याहितेनैवपर्वयेन तद्वत्तान्त्क्रि·
यात्मकंतेन यत्रावीहारहीनोत्मेश
मंतः साम्येनैवावतिष्ठते त्रैगुण्य
मिकात्मकावस्थायां सा परमेश्वर
भोगात्मकज्ञानक्रियारूपत्वेपंत
मेवत्वान्निमेषात्मिका सदाशिव

दृशा यत्र पुनः शाक्तेः क्रियाशाधा
मेनवहिर्गृहीतोमेषायाः पराह
भावविश्रान्तिः सेश्वरदशा यस्यांतु
नहोनशक्त्युद्रेकेणास्यावहिर्मुख
त्वेवाह्याभ्यंतररूपसामानाधिकर
ण्यपर्यवसायिनास्वरूपविश्रांति
निष्ठत्वमेव सा विद्यादशेति निरू
ढ्यैपेतास्वदशास्वभेदप्रथमथमल
नालूात्मिकापि मायाशक्तिः प
रस्याः संविदः सर्वोपरकपरिसृले
ह्रकारत्वलत्वणस्वभावपर्वविश्रान
नात्मत्वात्सत्वमितामनीपरमानंदवि
भवशिवत्वणांशिरोयात्वनालमिति
यदत्रयमेतत्रयामृतमेव यडंके ने
नगर्भपवज्ञानक्रियास्वरूपेणाम्भृ

सं
टी
८४
84

ह्नतायास्तनेशिवे सदाशिवत्वे
जगद्भोगाकृतत्ववादिनः शुणी
भूतत्तशक्तिस्त्वयक्तीभूतक्रिया।
त्मिकायदातेदेषांतत्त्वमाक्रान्तोमे
निहृतिमं प्रहृमावत्मत्वीभूताभ।
वेत्वंपरमपदा ज्ञानशक्तिस्तदो
दायाविद्यात्वंपरिगीयपमे तथ्य
रप्रत्यभिज्ञायां पदंमेतद्वहिर्वृत्तिः
क्रियाकालक्रमानुगा यान्तरेव
नदमेषमाविशुकेत्तानन्तकर्माणी
किंत्वंतरदशोद्रेकात्सदाशिवोन
नमादिनः वहिर्भावपरत्वेतुपर
तः परमेश्वरं ईश्वरोवहिरुन्मेषो।
निमेषोन्तः सदाशिवः सामानाधि
करण्यंच सद्विद्याहमिदंधियोः

देशाद्योपपन्नानां वैचश्यसिद्धावेत्र
षां भावानां वैचश्यसारत्वाय यथावस्त
वलोकनात् इति ततः पंरत्वपरा
मार्थपरिहाराद्वास्थिताहं प्रतीति ।
लक्षणभिन्नविषयापेक्षिणि ना
नाभेदनियतात्माभिमानत्वातावि
केषयोस्तु भिन्नैवैतैव ज्ञानत्वे माया
शक्तिरेव केवला प्रभोर्विश्वरूपे ।
ष्वर्थभूतासु विजृंभते यथोक्तं तत्र
गर्भपदवयदानेवं विद्याद्यत्र निजा
भोगज्ञानायशो: तदा मायया स्वरू ।
पेति ज्ञायसेवंभवाश्रय: प्रमभि
ज्ञायामपि भेदेनैकरसभानेहंत
यानात्मनीदिते स्वमेवुद्वोशरीरे
वामायाशक्तिर्विजृंभते इति सेह

सं. टी. ८५

85

प्रसयोऽङ्गवशाद्धिनप्रतिपादिता
यतोऽहमित्येवंविधावात्मकस्य स्व
भावस्य परामर्शात्मके सम्यग्ज्ञा
नेनैवेवं च स्वभावस्याविस्मरणन
याभासमानस्येदन्तोल्लेखेन भेदो
ऽवभासनसामर्थ्यं मायाशक्तिराख्या
तानभ्युद्भासितेतरं किंचित् इदमिति
च परामृश्यमानोऽर्थः प्रकाशमान
त्वमतिक्रम्यान्यथाभवितुं यतो न
शक्नोतीति तेन भेदरूपायामस्यां मा
याप्रकाशनात्मकपारमेश्वरधर्म
नानतिक्रमात् भगवतः शक्तिरे
वेयमनङ्गुनायत्स्वरूपमप्येवंस
मपंचदयत यमुक्तम् दैवीह्येषा
गुणमयी मम माया दुरत्यया मा

मेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते
इति तथाह्यत्रायमर्थः एषाममदै
वीमायादेवस्यक्रीडनैकरसस्य
स्वरसस्यसतः शाक्तित्वेन संबंधिनी
किंस्वरूपागुणमयीगुणाः सत्वा
द्यात्मनः सत्वाद्यभिधानत्वात्प्रकृ
तिकासाहिभेदावभासस्वभावा।
भिन्नस्यार्थः शब्दादिविषयात्मक
विषयस्यसुखादिसंवेदनपर्यंत
सितात्मेति सुखादिरूपयाह्ला।
कारनिर्भासिनीमायागुणमयी
सुकान्यथादुरत्यया दुःखेनात्य
न्तेपाक्रान्तदतिक्रमणोक्तेनास्या।
हेः प्रवृत्तेरपिसपादिसकलसंसं
सैवस्योच्छेदानुपपत्तेभेदे च्यव।

सं
टी
८८
86

ह्रास्यडंलेद्युत्वात किंत्वमामेव
येषपंयंतेष्ठिन्नैंहंयदष्णाःप्रति
ष्ठितःसंविदःस्वप्रवृद्धाःसंतोमा।
मेवेकेंतत्वमभेदेनात्मनयाप्रत्यभि
जानते तेमज्ञावमापन्नापन्नामति
तरंति नसंपोहृदष्णायांदिवसप्रक
नाविवयोतस्मानापाइयथामिनी
वंनिमूलनहृत्वणातेरेवाति क्रां।
तामवति पडंकेस्मात्रे समाधि।
वत्रेणाण्यंमेसमेयोमेदभ्भूयरः प
रामृष्टमनहृष्टमनस्त्रकिवलसणा।
लिभिः पंवंप्रमयोऽज्ञवमात्रेमाया
नन्मलेवंदेत्रत्ननंलषण्णपर्याये
णास्वतेत्रशाहेनात्रप्रतिपादिते
प्रमयोऽज्ञवदूपयाहिनयामायया

स्वभावात्स्वशक्त्यावितत्यास्मतइदम्मेवि
परीतेनकालादिरूपेणदृश्यसेव
तयापाशपंचकेनग्रथितस्यपारंतेषा
यस्तुमुक्तात्मतेतथाचायमनयात्मा
मोहिरोनवच्छिन्नादिरूपहृधर्म
मपरामृष्टेस्थिहिपरीतेनअवच्छि
टकेनकलनाम्नाभूतभविष्यदा
दिविकल्पविभक्तेनकालाख्येन
तथासर्वात्मकत्वधर्मविपरीतेन
सर्वत्रनियतकार्यकारणभावा
त्मकेननियतिनाम्नातथास
र्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलक्षणधर्मद्व
यैदासीन्याकिंचित्कर्तृत्वाकिंचि
ज्ञत्वरूपाभ्यांकलाविद्याभिधाना
भ्यांतथापूर्णम्मितार्थविरहात्तिर

सं टी ८७

87

भिलाषबलवलनेन स्वधर्मापरामर्शी
हिविषयाभिलाषिनारूपेणरागाख्ये
नचपाशेनबध्यमानः पराधीनवृ
त्तिः पशुः संबध्यते एषच मायाशक्तेः
पंचभेदः प्रसवः समलपशुश्चैवधर्म
विशेषेणस्वरूपमात्रनामवस्थितना
यस्तुशक्तिशाणैर्विचित्रबुद्ध्यादिवृ
पतयापरिणामंस्वमाहात्म्योनीतिनः
समयानानवर्णास्प्रसवस्यपंचे
प्रमयोऽङ्गवविषयप्रतिपादनसा
रेणाहंसवचनमात्रगोचरः तत्मा
त्राणिशास्त्रादिसामामानिगोचरो
विषयोयस्यसनत्याप्रमयोहंय
प्रमेयेभिन्नविषयमध्येपन्यपाउ
भवतिविषयविषयिभावस्यग्रहो

त्र्यहणायालनृपेत्रितयेसम्बप
पद्यते तदपित्रितयेसाधारणेश्च।
श्रुतिकारणेविनानस्यादितितश्च
चतुष्टयमनेनवाकनादिम तच्च।
गृहीतास्रमयवापंञ्चग्रासाः प्राथ
मेनशब्दस्पर्शरूपरसगंधास्त्राकाशा
दिस्थूलभूताश्रयाविशेषास्तमकाउ
णाः तदात्मनासममत्तविषयोपल
ब्धेः तेषांचात्रोपादानेउपपन्नेसा।
मान्येसचविशेषाणामंतर्भावइति
सामान्यवाचिनातन्मात्रशब्देनोषां
ताः तेषाखादिभिराश्रयभूतानिस
स्थूलान्याकाशादिभूतानिगृह्यदि।
मानिनिराश्रयाणांतेषामनुपपत्तेः
तदेतदष्टाविंशंकार्यंसचक्रमयवा

सं
टी
८८
88

नरवशः पञ्चविषयेष्वसक्तो ज्ञानि
ष्वविषयग्रहणादानक्रियायां कर
णमपेक्षते नह्येषेन विषयं निश्चि
नोति न प्रकाशयत्यनेन बुद्ध्याख्ये।
करणे येन चानागतमभूतं देहादिक
मर्थमात्मतयाभिमन्यते नाहंपय
यात्मके नियमप्रयत्नमहङ्कारा।
ख्ये येन च प्रवृत्तिप्रयत्नेन विष
यं विकल्पयति तस्मिन्नेषयात्मकम
नोभिधानमिति त्रिविधं मनःकर
णयत्नोत्तरं कार्यबेनात्मके येन त
शब्दादीन्गृह्णाति तेन श्रोत्रादिबु।
द्धीन्द्रियं पञ्चकम् इति दशविधं ब।
हिष्करणं उभयाहङ्कारकार्यं नयेबो
के नेदश्चदाभ्यन्तरं बाह्यं बकरणम्

पंचत्रयोविंशतिविधः कार्यकारण
वर्गोविषयत्वमस्याउपपन्नमाद्यादि
मः तथा सर्वतः केऽहं ममेतेरणविष
यग्रहणेस्वभावादपि विषयत्वेनोप
पद्यत इति संक्षेपः तत्र स्वसंवेद्यामस
यानामभिधानस्थादिमः तथाहिस्व
विषयतिशायिनी स्ववासनानुरागोहवि
षयामेस्त्यभिसविमस्थानेनदृशेन
सयुक्तः सोत्रहविषयादानायस
र्वतेनेनहिपर्यायाद्दुःखसंवित्प्रतिः
ततोनिहविषयदानायउभयसम्मा
वस्तुमोहत्वासिन्मतिरुपवतिहते
इति सुखदुःखमोहात्मकस्वकाश
प्रहतिनिषमार्थसन्ताद्यभिधान।
गुणत्रयमयंप्रविकारावस्थायामस

सं

टी

९५

89

मोन्या विनाश्वरत्वादेकमेव प्रधाना
त्मसर्वं प्राणाश्रितो विविधवासनात्र
गुणनानारूपकार्यकारणात्मकः।
स्वपरिणामप्रपंचानुगतसाधारणे
प्रकृतिकारणेयमगात्मा मायीयमल
प्रपंचभूतं प्रतैर्वाभिप्रायेणाहृति
हृता सच तन्मात्रेणाचरइसस्पद
स्पदरूपाभ्याभिलाषात्मक इ।
निपर्यायः प्रगुणः रूपादिग्रयोऽभि
लाषागमः नोत्रमितकमाबदा।
त्मकः प्रमयोऽङ्गवलनस्याभिलाष
प्रपंचपवहाखोयात्मकं प्रथानेकै
रणाभिमपाप्रायानिकीतनमवत्।
विंपातिः सचतन्मात्रमेचरइसने
नानिमा प्राकृहाटपानवानिनि

ऐौत्त्वानि तथाशिवादिविद्याना
नि पञ्चमायाकलादिपंचके पशु
तत्त्वे चेति षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपतया पा
रमेश्वर्यैकैव शक्तिर्विजृंभते ख्या
त्यानश्राय्येन हेतो परामृतरसा
त्स्वरूपाट्पायः प्रच्युनिरिमादिना ४८
पंवश्रमयोद्भवस्य पशुत्वकारणभा
वेश्वनियादिनशक्तिवर्गस्य भोग्य
गतः सस्यपशुः स्र नर्शति एवींक
विरोधपरिहारार्थमाह स्वरूपा।
वरणे चास्य शक्तयः सततोस्यिताः
यतः पाह्रा श्रवेयनविनविनाश्रन्य
योद्भवः ४८ श्रेसेवेश्रमयापादिन
पशुत्वस्यात्मनः स्वरूपावरणेस्व
रूपस्य शिवात्मकस्य स्वभावस्याव

सं टी ९

१०

रणेनतथाश्रमवमर्शाभावमात्रेण।
हेतुनाप्यवधानेस्थगेन नत्रिमित्त
शक्तयः शाशक्ताः सततोत्थिताः
पतिपशुव्यवहारस्य न कदाचिदु
परमात्मनत्वंनिमग्नशक्तिनानघता
यतोस्वतंत्रत्वापादनात्मनास्वतन्त्र
सापायेहत्वेनप्रतिपादितोयःश्र
मयोद्भवः सपाशहानुवेधेनपाशसं
भेदेनविनानसंभवतीतिपोषःप
नेदेवऊनरनिवेननङ्ख्यते शह्
एवंश्रमवमर्शान्मावभासात्मः
नोस्यस्वात्मनः स्वच्छोचकादर्शादे
रन्तः क्रोडीकृतननमदार्थसार्था
जडाद्भेदतः स्वभावभूतपवनथा।
वबनाभिसा स्वभावमवभासस्य

विमर्शोविद्रूपस्तथाप्रकाशोऽर्थोपरो
ऽपि स्फटिकादिजडोपम इति
अन्यत्राप्युक्ते न सोऽस्ति प्रत्ययो लो।
के यः शब्दानुगमादृते अनुविद्ध
मिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते इत्यव
सर्वावच्छेदविरहितविस्तृद्विप्र
काशात्मकमुत्वार्थनिष्ठः सप्रम
वमर्शस्तूच्यतेज्ञानितिज्ञानक्रिया।
भिधानादिविविधविशेषावच्छि
न्नभिन्नरूपविश्वात्मकार्थावभास
निष्टस्त्वविविधकल्पनात्मकत्वा।
द्विकल्पस्तूच्यते नैद्वशब्दस्य सह
भिन्नरूपं नसांकेतिकत्वेनयवाच्य
तः श्रोत्रग्राह्योध्वनिविशेषात्मको
ऽयंपवप्रायेणशब्दइतिमवज्ञिय

सं
टी
५१

91

ते तस्मात्स्वस्वरूपतामापन्नाः प्रमेया
ह्येव प्रमाणभूताः शक्यपवासस्वत्र
पावरणेस्तदोङ्कार इति शक्तिवर्गे
स्वभोग्यतां गतः संदपश्चः स्फुरतः
ति सर्वैकेन विरोधः प्रतिपादितः
स्वरूपस्य स्वभावस्याच्छादन इत्यादि
व्याख्यातमेतन्तु हैतो ५७ यथास्यश
ब्दपंथेतस्य प्रसरस्य परस्याप्यशक्के
रभेदप्रतीपादानस्येवनास्वरूपाश
सत्तामात्रनिबंधनो बंधमोक्षो प्र
तिपादयितुमाह सैषक्रियात्मि
का शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनो ब
न्धयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युप
पादिका ५८ सा शिवस्य स्वस्वभा
वे स्वैव परमेश्वरस्य क्रियात्मिका

तत्स्वरूपप्रत्यवमर्शोलक्षणव्यापार
शरीराशक्तिरव्यभिचारीधर्मः सम
स्थितारूपः इयत्प्रतिपादितप्रसरके
नाशक्तिः येवाहंदयचिन्मात्रस्वभा
वप्रमवमर्शोनीयराशक्तिः परमेश्व
रस्यसैवेषमिस्यप्रसृतावभासते
तत्वतो नास्त्रस्यास्ततोभेद इत्यर्थः
यथोक्तं हृतो स्माजीवकलाका
विक्सितानहृदयवर्तिनीव्यामोशि
वकलायस्यामपिह्यारोनविद्यते
इमस्यांहि श्लोकस्यायमर्थः जीव
स्य सुसः पशोः कलानोद्विविधः स
तानेत्तानत्रूपः क्रियाद्रूपस्यतत्त्वा
ज्ञानत्रूपोन्तः कारणात्मकः त्रिवि
यः क्रियाद्योपबहिष्करणात्मकः

सं टी ९२

९२

स्वभावेवस्वशारणशक्तिसहितप।
कादशविधरतिचन्द्रदशविधोजी
वकलासंतानः संग्रहनाद्द्विविधः।
पवंस्नानहृदयवर्तिनीजीवस्यात्म
नःकलासानकाविर्भवतीति।
पोषः यस्माद्भीदेशकालाद्यन
वच्छिन्नंवैभवादिपुष्टाज्जीवेघ्नवादि
केसर्वेसपिपुष्टायात्मपरत्वेनहृत्वा
वतेमात्मपिशिवकलाशिवस्यपर।
मात्मनःकलापराशक्तिरूपकत्व
यानविद्येनसन्तोष्याभिचरतिसे।
वस्ये मवभासतेस्मार्थः वैष्णव।
येप्यवभासलक्षणस्यसामान्य
पस्यशिवधर्मस्यव्यापकस्यातिप
भावात् सैवपराशक्तिरित्यस्मा।

गाह्यजक्रियात्मेति परापरयोः
शाक्तोऽपरभेदपवपारमार्थिकः अ
नित्यानः नदेतवज्ञानगर्भस्तोत्रे।
पुनःस्वबहिष्करणत्वक्षुद्रंकति
मनः सुषुम्णा अथ याचतद्दशस्वे
डिकोपविष्टयेनैयेनव्रजेत्तकला
शिवनिकेतनेजननिनत्रसनाह
शीदेशोदयनिडलेभाजगतिप्रा
ह्मैरण्यहो अस्यापिलोकस्याय
नामपर्योष्ठः श्रोत्रादिपांचकेवाग
दिपंचकेदशविधंवहिष्करणं।
त्रुह्म्हृयतिमनोसित्रिविधमेतः
करणंमध्यमप्राणोक्षोतिकलायाः।
स्विदात्मिकायाख्यकेध्वनदशभेदा :
नेषोयेनावेनपवपव्यानः अस्रमा

गोत्रिभुमध्येयेनकेनविदेकतमे
नपत्येषाकालाशिवनिकेतनेत्र
जेन शिवः परमात्मासपवनिके
तनमालयल्लक्ष्मेन नत्रदशा
दशान्तीनिसंवेयः शिवनिकेतने
मेजेदिनिमायीयभेदस्यसयव्य
निरेकेणशिवात्मस्वपदाश्रयण
रूपः पारमार्थिकः कलायाः श्री
पारः सिद्धवक्षवलानः इयंकल्प
शिवात्मिकात्रिजासंदान्नडः एव
नस्वविभिमादिनाकृतलक्षणा।
ड्डेति कृतकृत्याचतेवेतेषा।
विश्वसमरसीभवन्तिसरिदिवा।
सागरमध्येपित्रक्षायनेमाभिन्न
प्रसरद्रूपतयानानात्वेनावभास

मातापि जलद्रूपत्वमिव सामान्यं
चिदात्मकं तत्त्वमभिचारतीति त
कदाचिच्छिवस्वभावादपैतीति किंत्व
मायाशक्तिव्यामोहितैर्नतथात्वेन
भिज्ञायते इमेव मेषा कलायेत्तद्ये
न कलाप्यथा शिवनिकेतनं स्वजे
तु नतत्तत्त्वं सातात् दृशीत्वं सवेद्यत्वा
द्व्यपदेष्टुमशक्यात्मकस्य वित्स्वरूप
स्येव दृशावस्थादयमभिव्याख्येत
या स्वैः ब्रह्मादिभिरपि दुर्लभं ते
नहि प्रमेयोद्भवजनितनवलस्याद्य
वच्छिन्नपाशवाभिमानानतिक्र
माच्छिवत्वप्रापत्तिदशाकथमात्र
पुरिति प्रकृतमिदं व्याख्यायते
किंतवेवंत्वप्रसौ परमेश्वरीक्रिया

सं
टी
५४

95

त्मिका परा शक्तिः पशुवर्तिनी बंध
यित्री पशोर्भेदप्रथायोग्यतापादिन
या रन्ध्रेषु स्थि वर्तमाना बंधस्य ज्ञान
मादिप्रबंधपरिवर्तनात्मकस्य स।
मारम्भकत्री पशुः किल सर्वतोव्य।
वच्छिन्नस्वात्मन एव स्वेनैनामथ
वस्यति ष्टानिष्टविषयोपादानहा।
नस्यति न स्वावबोधस्तु भवमात्रपर्य।
वसितनिजज्ञानक्रियापरिस्पंद
नादपरामृष्टतमरमार्थोऽवच्छि
न्नति सा चैवं व्यवच्छिन्नेनेनग्राह्या।
माणानमाप्रवेशाय समुदयात्स्वस्वे
नवभासीति पशुवर्तिनी बंधयित्री
युक्तं नन्वेवं स्वभावनादस्याः पशो
र्बंधध्वंसाऽभावः प्रसंगस्तनत्राह

ज्ञात्वा विदित्वा शिवात्मकस्वस्वभा-
वप्रसवमर्पणक्रियाऽऽस्पन्त्वाप्रसभि-
ज्ञास्मनोसिद्धुपपादिकासिद्धेरात्मे
स्वयंपिगमलत्वाणयाः परायाश्चा
नुषंगिकविविधविभ्रमाविर्भावस्थ
पायाश्चापरायाउपपादिकावस्व
स्वभावबलात्मपाटयित्रीयतनयषा
स्वमार्गास्था स्वस्मित्रात्मीयेशिव-
स्वभावरूपमार्गेध्वनिस्थिनानहः ते
रिक्तविषयांतरनिहत्नगतिरिम
र्थः प्रमयोऽङ्कवरूपमायावैभवोऽत्र
वितन्देटापेत्वयापशुवर्तिनोजीव
केलम्बत्ते प्रमुदितप्रबोधस्मृत
यथावस्थितेन प्रमाभिज्ञायमाना
सर्वैः सिद्धोऽपपादयतीतिस्मो

स्पं टी २५

95

कार्थं व्याख्यायेदानीं यथैषा स्वमा
त्मस्थानत्याविनश्वप्रतिपाद्यते प-
शोर्हि परमेश्वरस्वरूपप्रकाशशम
वमर्शमात्ररूपा पैरवशक्तिर्वा गरू
पतयाप्रसरेति परमेश्वेणणपाहे
श्रुवक्षशः प्रदर्शायनासर्वदास्वमाग
ल्पनमस्याः प्रतिपादितं तथा वश्री
मच्चिनीविजये यामाशक्तिर्जग
द्धातुः कथिता समवायिनी इच्छा
त्वेनसमादे विमिसृत्तोः प्रतिपद्य
तेसैकामिससैनकत्वं यथा गच्छ
ति नक्ष्यापवमेतदिति ज्ञेयंनास्म
पीतिश्चनिश्चितं ज्ञापयंती जगाप्र
त्रेतानप्राक्तिर्निगद्यते पवंभवत्वि
दं सर्वमितिकार्योन्मुखी यदा ज्ञा

तातदेवतत्तद्वक्तां वैमत्वक्रियामता
पवैयथाहिद्वैपैवपुनर्भेदैवैनकेमा
स्वर्थोपायनशाद्वैविद्यातिविंनाम
तितिविस्वरि तत्त्वनाक्समापन्नमा
त्रभावैर्विभिद्यते भिथ्यावनवथा।
वैवंपंचाशद्वावशालिनी इमादि
नाप्रकाशिनोयमर्थः तथाशद्वा
द्वयवादिभिरपि विभ्रांतिवाचोप्य।
त्यातत्वसंरचातिपादयद्भिः स्वमा
र्गस्थत्वमेवास्याः प्रदर्शितं यदाऽ
वाग्रूपताचेदुत्क्रामेदववोधस्य।
प्रास्थनी प्रनप्रकाशः प्रकोशात
साहिप्रत्यवमर्शिनी सैषासतां।
भेददद्दपाप्यसा स्फुटमेवास्याः।
स्वमार्गस्थंव यदाप्रनरिदमिति।

सं
टी
९८
96

मानात्रपविभक्तेनक्रमिकत्वेन।
चेतनःस्फुरितमात्रिवेलजगदीवम
शेषाडुपसहन्याविभागक्रमश्रूप
स्वमहिम्नि स्वभावव्योम्नि निमिषे
तोस्वरूपप्रकाशमात्रपरिशेषैव
भवति तदन्तरसपप्रसत्तान्तुःप
पंचसमभियानवानद्भूपाविहृतिरि।
मुक्ता यदाहुः नभिविभागानुपश्यं
तीसर्वतःसहजनक्रमा स्वरूपजा।
तिरेवातःस्वमावागनयायिनी
इमत्रापिस्वमार्गमेवैषा यदाश्रा
णाश्रयत्वहृतिरेकेणाश्रितमाया।
शरीरान्तरस्वोदितानादिनियत
धर्मविशेषात्मकतयाक्रकाला।
दिक्रमवर्णादिविभागेनभावित

मत्रुगच्छंतीप्रसंगरक्तानितदाम
य्यमात्वेवागह्यणाविहृतितिसमभि
हितानदापिसंविन्मात्रपशक्तनिक
न्वमत्रुतिक्रांतास्वमार्गेस्यैवसाय
उक्तं केवलंतत्कुपाद्नाक्रमस्या
त्रुपातिनो प्राणाहृतिमतिक्रम्यम
य्यमावाकपवर्तेन यदा तत्त्वयो।
क्तपुरुषक्ष्मात्रविचारिप्रपन्नयेः
नेश्राणाभियानेमहति पारीयादे
शोषुरः प्रभृतिजानाभिवानेसेवं
सामान्यधीनरूपस्वरव्यंजनादिभे
दविभक्ताकारादिनियतवर्णाद्रूः।
पतंप्रयोक्तभेदेणवाभिचरंती प्र
सरंति नदावर्णाभेदाभिव्यंजकप्रा
णमात्राप्रया वैवर्ष्याभियानवाग

रूपाविहृतिरित्युक्तं यदुक्तं स्था।
नेषु भिद्यते वायोः करणवर्णपरिग्र।
हा वैखरी वाक्श्रयोत्करणोश्राण
वृत्तिनिबंधनेति तदात्मसौ देशका
लाधारश्रयोक्तादिवैचित्र्यैरविका
र्यैनियतवर्णसमुदायात्मिकत्वा।
पुरुषेच्छादिसापेक्ष्याभिव्यक्तिका
मजहतीनिमेव संविद्रूपत्वमस्पृ
गतमेव मध्यमावदस्यामपीति स
मर्गस्यत्वमध्यस्यानवाह्यते प
वमसौ वैखरीरूपतामापन्नापि स
दकावर्गवर्णपदवाक्यार्थभेदेना
पर्यंतप्रसरं गृह्णाति यथा च वर्णः
वैखरीरूपयमेवानंतप्रसरा तथा
स्वरवैखरीरूपापि स्वरयाममूर्च्छ

नान्तानज्ञानरागादिभेदेनाप्यनंता।
प्रसरानदेवमित्थंकारमेश्वरीपरा।
शक्तिः स्वभावप्रत्यवमर्शात्क्रिया।
द्विनासौकेतिकथाहृदयंतेननिर
वैष्णोनावमहिम्नाप्रसृतापिसर्वा।
सैवपदार्थजातस्यसामान्यसंवि
त्स्वकारणव्यतिरेकेणानुपपन्नत्वा
त्मलाभस्यप्रत्यवमर्शिनीमतीसा।
दासमागस्यैवंनव्यभिचरतीतत
स्यजगतोऽर्थमीश्वरोऽज्ञाविन
मायाशक्तिजनितैर्नानाविकल्पै
रावरणैः संबध्यमानापिस्वतुर्यहृ
शक्तिस्पर्शोन्मिषितसमन्तहृपद्म।
हृणाकृशालविमलविज्ञानदृशः
प्रमातृनप्रतितैः स्थगोयत्नममं

सं
टी
९८

98

नेतिरोधात्तमशक्तेरेवयदुक्तं सेय
माकीर्यमाणापिनिःसमागतत्वेके
मेलैः अस्माकलेवसोमुस्यनाम
त्वमभिभूयते इति तदित्यंपरममे
वकारेणयथाविभक्तशब्दरूपत
यापिप्रस्तमितिस्थिते समंपरा
गतेतत्स्वंनिरवद्यमन्त्रंतरं अथ।
अस्यपरेणात्तमादिवर्णत्वमागत
मित्यादि तथाचशास्त्रहृदयवादिसा
मान्येनशास्त्रार्थोभयरूपोपर्यन्ता।
वान्तरभिदोयायमीश्वरस्यशक्तिः।
प्रसरत्सविवर्तंवाचोरूपत्वायव
हतिस्मयदाह अथायमान्तरो
ज्ञानात्मकैववागात्मनिस्थितः व
क्तयेस्वरूपस्पर्शात्मकेविवर्ते

ते इति अनादिनिधनं ब्रह्मशब्दत
त्त्वं यदक्षरं विवर्ततेऽर्थभावेन प्र
क्रिया जगतो यत इति अत्र ब्रह्मप
र्यायशब्दतत्त्वतयामारमेश्वरमेव
रूपं निर्दिष्टं तदियं पराशक्तिरेव
स्वमार्गस्थाजानानाथासमस्तश्रा
न्तिपत्रस्वभावा सती संपूर्णा सिद्ध
मुपपादयतिस्तुके सेयमेवेश्व
री इत्यपनामापत्र्यात्तहृदयमागमस्व
रिसंवादाधीनाभ्याशक्तिकनवास्व
लाक्रियाशक्तिरिमपिकविडक्रा
नसर्वोचपश्यंतीच्छाशक्तिः म
ध्यमावाम्यानशक्तिरिति तदेवं
शक्तित्वमतिशक्तिमत्तमियमेव
वातः इत्यभिन्नमातृकात्मकः प्रा

सं टी ९९

११

ष्टा शिवरूपक्रियाशक्तिप्रधानेप।
स्थितो विग्रहात्मनः समाश्रयः यत्रै
वैवर्गादिभिर्वाक्पर्यन्तैस्त्वप्रमातृ
भेदैर्विजृम्भितेयोपि कलारूपः प्रस
रोक्षणः सनिमातिमभेदेनाद्विविधः
मन्त्रमन्त्रात्मकः शास्त्रात्मकश्चेति।
मः लौकिकव्यवहारविषयलौकि
कवाक्यात्ममातृस्थकर्तृपशुः कि
ल सर्वतोऽवच्छिन्नस्यात्मनपवस्त
वैनैनामयथावस्यन्निष्टानिष्टविष-
योपादानहानजनिनस्वात्वो यत्रभ
वमात्रपर्यवसित निजज्ञानक्रिया
परिस्पन्दनादप्राप्तहनमपरमार्थो
पवच्छिन्नेति मोचेवमवच्छिन्न-
त्वेनग्राह्यमाणात्मात्रवेद्यप्रमद

कस्त्वनिमः एवं परमेश्वरशक्तित्वे।
न प्रत्यभिज्ञायमानैषा वागयी वि।
भूतिः परमिष्ठिश्रदानानाय पश्चसर्वं
यितयानवच्छिद्यमानावयहेत्वभ
वतीति व्याख्यातेमतहेतौ सैवेयं।
क्रियात्मिका क्रियास्वभावेमादि
त्रा ४८ एवं पतिस्वभावैसेवास्मा।
तत्स्यस्वमायावभासितेपश्चदंय
तिपाद्यदानीपशोः सतोविद्योद
यात्स्वमार्गस्थितेनाभिज्ञावमात्रे
घायराशक्तिः पतित्वाभिव्यक्तिमा
वहंतीसंसारविच्छेदहेतुर्यथा।
भवति तथा संसारकारणं प्रति।
पादनर्स्यंवहेतुकथनेनप्रतिजाना
नः श्लोकद्वयमाह तन्मात्रोदय

सं० टी० १८

10

रूपेणमनोहंबुद्धिवर्त्तिना स्वर्येष्टः।
केनसंकल्पस्तत्त्वरूपस्यप्रसयोऽङ्गवं पं८
श्रुत्केपरवशाभोगेतज्ञानवाक्संसरे
दतः संसृष्टिप्रलयसाम्यकारणे।
सेप्रवदमेहं ४९ स्वेनोहंमोयत्नोर
स्पोऽज्ञवल्यमाणरूपस्यपशोः यः।
संसृतिप्रलयः समावतयः तस्य।
कारणेहंतंसेप्रपदमेहं युगलका
दस्मादन्तरेणस्नोकेनसम्यक्प्रक
र्षेणचहमहोऽस्ववाधिकरणेनस
होव्याख्येये ऽतोहंनयोनो यप।
स्युः प्रपहकेनसंकल्पः संभोगसुके
पर्योसत्वेप्रशरीरेतन्मात्रपंचकेरु
णत्रयमितिसूक्ष्मलक्षशरीरकारणम्।
नमहंकेयस्मानिविंहतनतुविष्यै।

के तत्कार्यत्वात्स्थूलमपि शरीर
तेष्वहं नेहं हृत्पुर्यष्टकमित्युच्यते ते
नं संकुचितस्वात्ममात्रमात्मत्वेनाभि
मन्यमानो विस्मृतसर्वात्मकत्वादि
स्वसामर्थ्यत्वपाशाद्धेनपवपरवश
सर्वशक्तिस्वभावव्यतिरिक्तकार।
णेन रागीनसकलमोहितार्थसि
द्धत्वादस्वतन्त्रः सम्भोगमायावभा
सितानादिनिजकर्मोपचितवास
नानुगुणसुखवादिसंवेदनात्मकन
यापर्यवसितस्वविषयमात्रं भुंक्ते
ऽत्रभवति कोऽहंपंनउस्थितं तस्मा
त्पुर्यष्टकाऽपि न सूक्ष्मं देहवद्ये
पिसतिभोगनिवृत्तिरूपपद्यतेके
नभोगं पमयोऽर्वं प्राणायतत्स

स्व टी १०१

101

रूपनियतस्वविषयत्वात्तेजोमात्रादन
रूपं स्वविषयमात्रभोक्तृत्वाभिमं
तत्त्वस्य श्रमयस्योमादपवभोगर
सर्थ्यः कीदृशेनतुर्येष्टकेनसंहृतः
तन्मात्रोदयरूपेणतन्मात्राणिस्थू
लभूतकारणभावेनस्वेच्छयैवा
भासिताः सूक्ष्माः शब्दादयस्तेषा
मुदयः स्थूलशरीरकार्यपरिणता
काशाद्यात्मनाभिव्यक्तिः तथाचा
त्रयध्वत्रयादिस्वषिरन्तदाकाशा
हातन्मात्रोदयः यथयत्स्किंयश्रा
णादिसबाह्यः स्पर्शतन्मात्रोदयः २
यदुष्णस्पर्शभास्वरादिरूपमग्न्यादि
तत्तेजोरूपतन्मात्रोदयः ३ यद्वद्रा
वद्रूपंरुधिरादितच्छापोरसतन्मा

त्रोदयः ४ यद्यत्कठिनं मांसास्थि
मत्याद्दि सा पृथ्वी गंधतन्मात्रोद
यइति तन्मात्रोदयो रूपमकरोय।
स्मा नतन्याति न पवेतन्मात्रोदयस्तप
र्स्वमात्मायगुणोदयरूपवेदंशेषि
तेविशेषणोत्तरमाह मनोहंबुद्धि
वृत्तिनेति यन्नुश्रूयमानसामान्म
नालाभोनुभवस्थानः करणनिह्न।
ति मनसि रजोगुणोदये अहंकारे
तमोगुणोदये बुद्धौ च सत्त्वगुणोद
ये त्रूणाया वृत्तिर्वर्तमानमवस्थिते
ऐस्मनाहस्योनसर्वेवंविधेनगुणेष्ट
केन संरुद्धः समस्त्रलज्ञावानस्य
पुर्यष्टकस्य स्थूलस्तदसमाभावाद्धि
घमानत्वात्प्रबोधे समस्तश्चेदान

सं
टी
१२

102

संसेरदनवरतं नानाशरीरभोग्य।
वासनाकर्मचक्रभ्रममनुभवेदाश्र
वोपशमस्पद्यात् इदमत्रतात्पर्यं देह
संरुद्धस्य पुंसः प्रतिनियतस्वात्मसं
वेदनात्मनि भोगयोभोक्तृत्वाभि।
मानस्तत्संसारकारणमतोस्यनिरा
वरणस्वस्वरूपस्थितिमात्रं संसार।
विनाशहेतुः संरक्षणमहेशनिष्ठा।
त्वात्मेमनस्यातिकृत्वा नस्मात्रोटा।
यस्मादिनामुकेन्मातिपरवशाद
मादित्याच ५१ अयुवात्मनएवशिव
स्यैषात्मैस्वयंयुंपपत्तिंवयवाभि
सन्यनेतत्समनेमरमुपदिशन्यक
रणमुपसंहरति यदावाकत्रसंह
फलदानस्यलयोनको नियकुन

भोक्तृतामितितनम्ब्वकेश्वरीभवेत्
यदापुनर्लौकिकेमादि यदात्वय।
स्मिन्नुनः कालेस्थूलसूक्ष्मत्वादेन
योःपूर्वमुक्तसंज्ञानिर्दिष्टयोःश्म
योर्ह्रस्वमात्रमूलयोःशरीरयोर्मे।
ध्यादेकत्रामत्रस्मिन्नथवाशाकप
तिपादितोपयमासेवेयमानस्येवा
र्थस्यशरीरत्वेवावस्थितत्वेभूतात्मक
भावात्मकभेदेनस्थूलसूक्ष्मयोः।
शरीरयोर्मध्यादेकत्राथवाध्येय
नयालंबनोपायः स्थूलसूक्ष्मयो।
र्भावयोर्मध्यादेकंसंतुष्टः सम्यगवि
लंबनयास्वरूपकाग्रतानाशकत्वाद
भेदेनपरिणामसंविस्तायकत्वदानस्य
वृत्तेणनस्याभेदेनअनिपत्रस्ययथा

सं टी १०२

103

कस्यशरीरस्यलयोऽवभासोमागयहत्व
योविनाशोमादेनियच्छन्नभोक्तृश
हेनवक्ष्यमाणस्यसमस्यकर्त्रेरात्म।
नयवकार्यतयावधारयन्नहमेवनि
मनिरावरणस्वतंत्रचिन्मात्रस्वरूपो
ऽन्योः कर्तेतिनिर्विकल्पनयावस्था
पयभोक्तृतामेतिभोक्तृस्यलक्षणमा
त्मस्वभावस्यपरमात्मनोभावोभोक्तृता
मामोतिसन्तोयमपिनदानीमेवप्रत्य
भित्तयास्वीकृतेनतनः समात्मस्व।
रूपश्रमीभिज्ञानलक्षणाद्वैतेनास्वके।
स्वेतोभवेत चक्रस्यशक्तिनिपाद
नास्थिमाचरावरभावपर्यतेनसंप
वेनप्रहनस्यशहराशिसमत्रस्यसर
शक्तिसमन्नहस्यस्वरोपिष्ठानास्वेश।

येविजृंभमाणतयावगम्यमानस्वय
पेक्षुविनियोक्तासम्पद्येतनतुदेवस्या
भाविकस्यान्तश्चाभिव्यक्तेः पश्चप्रम
यत्वंध्वंसेसमस्तिशक्तिचक्रेकोभोग्यतां
विमृश्यतज्ज्ञोत्कभावरूपमेष्टव्यंप्रति
पद्येत श्रुतस्यालयोऽद्वेतनत्रमोक्ष
योऽत्मीतिनियच्छेदितिवाक्यार्थः इद
मत्रनामर्थं यथासर्वैः कश्चिद्देहादे
हमात्रप्रतिष्ठितात्माभिमानोवाल्य
स्यघटादेः पदार्थस्यग्राहतयेप्रति
पन्नस्समागग्रहेनाहंधियास्वात्मानि
नियच्छन्नहमेवेतयोः कर्तेतिनि
श्चिन्वन्नावतिस्वतन्त्रंकर्तारशारीर
तानिविहमात्मानंममतेष्येवतस्य
शारीरस्यैवयक्ष्मिकापादानेनाक्र

सं
टी
१०४

264

यमात्मनोमायग्रहोन्तर्हितलक्षणोसर्व
दाविषयतास्यार्थोमहिमावनन्य
साधारणकर्तृत्वस्वभावसमित्वात्
मनिवृत्तसामर्थ्यान्नियमेभजतो
वाप्यक्षुद्रत्वान्नप्रतिपद्यते ततःश
रीराशरीरविवेकग्रहणयोग्यम
समर्थत्वमेवप्रतयत्नुपदेशः यत
स्ताद्रूपपवार्त्तग्रहणाक्लिशाकलि
नसंशयग्रंथिः परमेश्वरस्यैवविं
धविशेषोपदेशमात्रे यदाह अ
हंसर्वस्यप्रभवः मत्तः सर्वंप्रवर्तते
इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसम
न्विताः मच्चित्तामद्गतप्राणाबो
धयंतःपरस्परं कथयंतश्चमांनि
त्यंतुष्यंतिचरमंतिच तेषांसतत

मुक्तानांभजतांप्रीतिसर्वेकेददा
मिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंत
मः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदी
पेनभास्वतेति यस्मादुपदेशणादनु
शीलमानाटप्येकेवेतिप्रतिपादि
तस्य शरीरस्यप्रतिभासमानस्यस
तः समनंतरवेद्योक्रियमाणस्य
स्यागग्रहात्मकोलयोऽवैतद्विध
मिति भोक्तरि सर्वैश्वर्यं स्वात्ममेव
स्वात्ममेवस्वातंत्र्येणाकार्यतयाव
यमस्मात्तेनियंतः परस्वभावप्रम
भिज्ञामावहंतासर्वैश्वर्यायकस्य
नेतनस्तोनियच्छेदितिवाक्यार्थः
नदन्नेनात्मनयपशिवस्यखेच्छाम

स्पं टी १५

605

त्राधीनो जगतः प्रमेलयो जगदपि
तत्स्वरूपाभेदात्तस्य स्वशक्तिचक्रम।
यो विभव इति प्रथमोपक्रान्तार्थनि
र्वाहादेकमेव तत्त्वं स्वरूपपरामर्श
मात्राव्यभिचारकं परमार्थसत्त्वा।
नो व्यतिरिक्तं किंचित्संभवतीत्युप
पादितं यदुक्तं परमार्थतस्त्वेक।
त्वेऽप्यथ काङ्क्षितलक्षणम् एव।
मैकत्वरूपेण तत्त्वमेकप्रकाश।
नैयत्यस्यात्मसिद्धिरित्यतस्त्वर्क
त्राभिप्रायेण यौः क्ष्मावाय्वादिमाः
सागराः सरितो दिशः स्वर्गः कर।
णानि सभागा वहिर्विषयिता इति
स्वयमेवार्थ उक्तं तेनैतस्माभिः
स्वलोकेऽप्यत्रापादितः विज्ञाता।

कविकल्पकल्पितनवाकल्पोका।
नानाकृतिंन्नसंतीबञ्जयाविहृः स
वप्रुषोप्यंतनंभिन्नोप्युनः निंपनून
नकोनकःश्रियनमोस्तोशक्तिमा
लोकयन्नाच्छिन्नाप्रतिमप्रमोदम
ह्निमाशेभुर्जेयमेककइति तदवं
नरत्नसमंनंनरव्याख्यानेस्तोकेश।
करणारंभस्तोकप्रतिस्तातस्वसंवे
दनस्वेवेयस्थानेमम्यथार्थलदा।
लोथैर्निर्वीहितःव्याख्यानमेतद्
तिकृनायदाप्युनरेकवस्यलेस्ते
वेद्यादिनायंथ्येन इतिश्रीराजा।
नरामविविचितायांसदविहतोश
ताम्मकविस्मा ति को प वि

सं टी ८८

106

को ऽन्वयोऽर्थंदः ॥ इदानीमात्म
नपकृतन्नस्याश्रयमात्रमश्रयने ।
कारणेनश्रीमहेश्वरोपदेशव्यतिरेके
णनशाकस्तुन्मूलयितुं परमेश्वरो
हि गुरुमूर्तिमाविश्यानुग्रहात्स्व
मभिज्ञानयनेनप्रबोधयतीतिनिज
गुरुसरस्वतीसत्कन्दारेणाह अ
गाधसंशयांभोधिसमुत्तरणतारि
णीम् वेदेविचित्रार्थपदांचितांना
गुरुभारतीं अगाधोऽप्रमितिर्योऽने
नः समासंशयदसैवसमुद्रस्तंभेदं ।
कहेतान सश्रकाशेकविनवपरि
ंभरसोऽन्तकात् एवंमहादेवगि
रीमहेशास्त्रमोपदिष्टाक्षिवसत्व
सिंयोः सदाम्नतेयदहस्तुमपादेः

श्रीकल्हणलक्ष्मकदीवकार ना।
मणकाख्यरूपश्रीतिंपादंनाह्यदिस
फरेंतीगुरुभारंतीं वदेशुरोर्वहरु
माभिधानस्यसाद्रामिदहलवसं
क्रांतसमस्लरहस्नापनिषद्भूतस्य
दनत्वाम्रतनिः छंदसभारंतीवा
चेल्लोमिकोहशीश्रगायेमायकुर्ये
नविशेषिणाम् श्रविषमानेगाथे
विश्रांतिभूमिकायत्रसनाहशोयः
सशयस्लत्वाश्रतियनिहृपीविश्रम
सयवड्वोरविकल्पोमिजालजा।
लसेकलत्वाविविनांभोधिः सम्र
द्रस्यसम्ननरेणसम्याविलंवनेता
रिंणीनावं नथ्याविविचार्थ्यपदा
विविचद्गतोथोभियेंयवलयेषा

दृष्टादृष्टशिपदानियस्याः स्मातस्या
नोविविज्ञोचटनाविशेषमालि।
नादिसमयायापिनी विशेषणाद्
येनानर्थगतेशह्रागतेशानिशाये
यज्ञोत्रसकललोकाशयनिविष।
यः कतिपयलोकोत्तरमनुहृदयद।
यसेवादीविविज्ञोर्थः पदानामाहग
र्थप्रतिपादनशालिनोचविज्ञापद
वाकरचनाचेमोमम् व्याख्यानमेत।
हेतो अगाधोतप्रतिष्ठोनेनइमा।
दिनाग्रथेन पक्षसदाभिधानोति
पिरिहविहृनोवीनसंदेहत्वासः सं
सर्गोसिद्धिपदेनरानिशयत्वानमा
णिक्यगर्भः सर्वोर्थिभ्योविलब्धा
स्वयमपिसहजानंदभोगोपलब्धा

भवानामस्य लाभे सफलभुनपरः
शोकरस्य प्रसादः सद्विद्यासरसी।
विभूषणवंभाकोशेमलान्वेषण
श्रोतस्यैमरियकवयोमधुपैनेदम
याताप्रियत रामेणानुपमप्रमोद
मधुरेत्तुह्वावयानस्यतक्ष्णोत्रैः कस्य
चेतनन्स्यतन्तुतेविश्रांतिमंतःपरा
चेतस्याकुलितेनक्वचित्कृविभयेत्
सीविहृमस्थितेनाबावर्मप्रणया
त्यसायचशनैः कांतोनिर्जोचेतना
चंवंतोविगलद्दिभागनिविड्रासैः
धोहलसमूतनानंदास्पदनिमीलिः
तोत्समनिशंभूयास्लभवाशयाः
श्वस्रकेयदिहास्यनक्कमपिपयद्वा
उरुकंवयेल्लन्त्वदंमांशानित्वपोण

सं
टी
१८
108

कनिहतशत्रैरवज्जयन्तोमृ श्रुण्वं
नमकरंदसारकणिकास्वादोन्म
काः कानने किं विदन्तिकठोरक
ठकशिखास्पर्शव्यथोद्वटाः
शशिज्योतिर्मीपसंमुनिर्भिरशा
केऽशमपियेनेयदासीन्निः स्पंदोह
नसकललोके किल नमः गनेनेत्र
दानीत्यममलस्य योगमहत्तेजः
नार्थीः संकोचेविजहत्प्रविनिद्र
जनदृशः संप्रैत्यंयन्तुसारि
णीश्रीसंवहन्तिः कृतिस्तत्रभव
तोश्रीमहामाहेश्वराचार्यशि
रोमणिराजानकश्रीमङ्खलदे
वात्मजीविनोराजानकश्रीराम
स्यमव्यायवोभवीनिति ॥ जय

तिजनमतिषाडुद्धरंतीभवानीजय
तिनिजविभूतिव्याप्तविश्वः स्मरा
रिः जयतिचाज्ञावक्रः सोऽत्रयस्य
प्रमादाडुपरमतिसमस्तोविघ्नवा
र्गोपसर्गः ॥ १९५० श्रीनगरे लिखितम्

۱۰۹

109

